

Centre for Economic and Regional Studies
Institute of World Economics

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok

138.

2020. május

Ricz Judit

***Brazília a hierarchikus, államvezérelt
kapitalizmus csapdájában?***

MT

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Műhelytanulmányok 138. (2020) 1–66. 2020. május

Brazília a hierarchikus, államvezérelt kapitalizmus csapdájában?

Szerző:

Ricz Judit tudományos munkatárs, KRTK VGI - ricz.judit@krtk.mta.hu

Minden itt kifejtett vélemény és következtetés a szerző sajátja, mely nem minden esetben tükrözi a KRTK, illetve a Világgazdasági Intézet kutatóinak véleményét

ISBN 978-963-301-699-2

ISSN 1417-2720

Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet
1097. Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
Műhelytanulmányok 138. (2020) 1–66. 2020. május

Ricz Judit

Brazília a hierarchikus, államvezérelt kapitalizmus csapdájában?^{1 2}

Összefoglaló:

Brazília az utóbbi években elsősorban a gazdasági és politikai válság, valamint a korrupciós botrányok kapcsán került be a híradásokba. Ezek nyomán 2018 őszén a nőgyűlölő, homofób és gyűlöletkeltő megjegyzéseiről híres Jair Bolsonaro, radikális jobboldali populista politikus megválasztása gyakorlatilag egyetlen üzenetre, a változás ígéretére vezethető vissza. A politikai színtéren bekövetkező illiberális fordulatot azonban Brazíliában a liberális gazdaságpolitika melletti elköteleződés kísérte, bár ennek megvalósítását felülírhatja a 2020 elején kibontakozó koronavírus járvány. Tanulmányunkban célunk annak alátámasztása, hogy bár az "örök feltörekvő" dél-amerikai ország gazdaságtörténete a liberális és államvezérelt gazdaságpolitikai ciklusok állandó váltakozásával jellemezhető, a piacgazdaság működési mechanizmusait, logikáját tartósan a hierarchikus és informális kapcsolatok dominálják, és ez még a huszonegyedik század elején is érvényes, sőt a legújabb politikai és gazdasági változások tükrében egyre inkább erősödő tendenciát mutat.

JEL: O10, O54, P16

Tárgyszavak: Brazília, fejlesztő állam, kapitalizmusváltozatok, államkapitalizmus, hierarchikus piacgazdaság, informális kapcsolatok

¹ A Világgazdasági Tudományos Tanács 2020. március 26-ra tervezett, majd a koronavírus járvány miatt későbbi időpontra halasztott ülésén tartandó előadás alapjául szolgáló tanulmány.

² A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott "A fejlesztő államoktól az új protekcionizmusig: a fejlesztés-orientált beavatkozások átalakuló repertoárja a formálódó új világrendben" (FK- 124573) című projekt keretében készült."

Bevezetés

Tanulmányunkban Stefan Zweiget (1941) parafrázeálva, Brazíliát, a jövő országát vesszük górcső alá. Célunk annak alátámasztása, hogy bár az "örök feltörekvő" dél-amerikai ország gazdaságtörténete a liberális és államvezérelt gazdaságpolitikai ciklusok állandó váltakozásával jellemezhető, a piacgazdaság működési mechanizmusait, logikáját tartósan a hierarchikus és informális kapcsolatok dominálják, és ez még a huszonegyedik század elején is érvényes (sőt a legújabb politikai és gazdasági változások tükrében egyre inkább erősödő tendenciát mutat).

A gazdaságpolitika ciklikusságát jól jelzi a „rövid” huszadik század, és az azóta eltelt időszak. Az államilag irányított fejlődési modell átívelt az importhelyettesítés különböző variációival jellemezhető 1930 és 1985 közé eső öt évtizeden. Majd a század végén a strukturális kiigazítás (liberalizáció és privatizáció) időszaka következett. Az ezredforduló után azonban újra az állami szerepvállalás növekedése figyelhető meg, amit 2012³ óta eleinte fokozatosan és burkoltan követett a piac-orientált reformok irányába való elmozdulás. 2016 óta pedig nyilvánvalóan és explicit módon a liberális gazdaságpolitika útjára lépett legnagyobb dél-amerikai ország.

Írásunk fókuszában a legutóbbi államilag vezérelt ciklus (2003-2012) áll, amely sok tekintetben innovatív, új modellnek is tekinthető. Megértéséhez azonban az egyedi brazil vonások és előzmények ismerete elengedhetetlen, hiszen a történelmi meghatározottságok és folytonosságok jelentősen korlátozzák a mindenkori döntéshozók mozgásterét. A legújabb államkapitalista kísérlet az elmúlt években bekövetkezett változások értelmezéséhez is jó alapot jelent, miközben felhívja a figyelmet arra is, hogy az igencsak egyedi, brazil kapitalizmusváltozat *mozgó célpont*. A legújabb fejlemények objektív értelmezéséhez és elemzéséhez sok esetben még hiányzik a történelmi perspektíva és nem alakult ki konszenzusos narratíva, így ezek tükrében kifejezetten veszélyes mind a túlzó leegyszerűsítés, mind a napi szintű történések, hírek túlreagálása.

³ A 2012-es fordulópontra meglepő lehet sokak számára, hiszen ez még a Munkások Pártjának kormányzási ciklusára, Dilma Rousseff első adminisztrációjának az idejére esik, de a nemzetközi és hazai körülmények megváltozása közepette a politikai túlélésért való küzdelem "kikényszerítette" a gazdaságpolitikai kurzusváltást (ld. Serrano-Melín, 2015; Serrano-Summa, 2015; Nölke et al, 2019).

A rendkívül összetett és szerteágazó brazil eset stilizált, rövid bemutatásához, áttekintéséhez több elméleti irányzat ötvözésére van szükség. Latin-Amerikában kifejezetten hosszú hagyományokra tekintenek vissza a fejlődés-gazdaságtani kutatások, amelyeket az egyszerűsítés jegyében két nagy csoportba oszthatunk. Az első az internacionalista-dependencista elméletek csoportja, amelyek elsősorban a külső tényezőket, a világgazdasági integráció mikéntjét kutatva magyarázták az egyes országok fejlődési pályáját. A másik csoport az államközpontú megközelítéseké, amelyek az állami szerepvállalást, a hazai politikákat vették górcső alá, és azok (erősségei és hiányosságai) mentén kerestek magyarázatot az alulfejlettség problémáira, a hön áhított felzárkózás elmaradására. Bár mindkét irányzat jelentős eredményeket ért el, ezek az egyoldalú megközelítések torz képet adnak a valóságról, és mindenek előtt egy jelentős szeletét elfedik a latin-amerikai fejlődési sajátosságoknak: a magánszektor működési mechanizmusait, logikáját. Ez utóbbi integrálásához a kapitalizmus sokfélesége (Varieties of Capitalism – VoC) irányzatát hívjuk segítségül, amely a vállalatokat helyezi ez elemzés fókuszába, ezáltal jól kiegészíti a hagyományos elméleteket és magyarázatokat.

Brazília a huszadik század közepén a latin-amerikai kontinens legrégebbi fejlesztő államát építette ki (Cardoso-Faletto, 1979; Sikkink, 1991). Míg a 2003 és 2010 között regnáló Luiz Inácio Lula da Silva (röviden Lula) elnök nevével fémjelzett új államkapitalista modell a napjainkban újra reneszánszát élő kiterjesztett fejlesztő állam elméleti keretében is értelmezhető (bővebben ld. Wylde, 2012; Schneider, 2015; Ricz, 2017). A jelen írásban azonban ezt a megközelítést ötvözzük a VoC irányzattal, annak elemzési fókuszaival és eszköztárával, ami nézetünk szerint segít egy teljesebb (bár idő és hely hiányában kétségkívül még mindig stilizált és absztrakt) képet adni a brazil gazdaság, kapitalizmusváltozat működési módjáról, annak egyedi sajátosságairól.

A tanulmány az alábbi bevezetőn túl hat részből áll. Elsőként röviden felvázoljuk a tanulmány elméleti keretét, majd kiemelünk öt olyan meghatározó jellemzőt, történelmi adottságot, amelyek ismerete nélkül a brazil eset, annak egyedisége nem (vagy nehezen) érthető meg. A harmadik részben a brazil kapitalizmusváltozat legfőbb vonásait tekintjük át Kornai (1999, 2016) rendszerszemléletében, azaz a politikai rendszer, a domináns tulajdonosi viszonyok és koordinációs mechanizmusok tükrében.

Ezt követően a brazil intézményrendszer főbb vonásait elemezzük a kapitalizmus sokfélesége irányzatának elméleti keretében. Az ötödik fejezet az intézményi komplementaritásokra és hiányosságokra hívja fel a figyelmet, végül főbb következtések megfogalmazásával zárjuk az írást.

Elméleti keret

A latin-amerikai és kifejezetten a brazil fejlődési út elemzése során többnyire a régió, illetve az ország világgazdasághoz való aszimmetrikus kapcsolódását, vagy az állam gazdasági szerepvállalásának kiterjedtségét, milyenségét, változását szokták kiemelni. Mindkét irányzat kiterjedt irodalommal, és számos helytálló meglátással rendelkezik, ugyanakkor nézetünk szerint hiányos, egyoldalú képet ad a latin-amerikai gazdaságok működéséről, társadalmi és gazdasági fejlettség terén mérhető lemaradás okairól. A latin-amerikai és kifejezetten a brazil fejlődési sajátosságok további fontos szelete a magánszektor működési mechanizmusa, logikája nézetünk szerint kiemelkedő jelentőséggel bír, ha célunk a brazil gazdaság útfüggőségének jobb megértése. Ez ugyanis jól rávilágít napjaink politikai, gazdasági és társadalmi problémáinak hátterére, intézményi beágyazottságára is. Ez utóbbi szempont integrálásához a kiinduló pontot az összehasonlító intézményi elemzés jelenti, a tágran értelmezett és hosszú hagyományokkal rendelkező komparatív kapitalizmus iskolája. Ezen belül a jelen írásban kifejezetten a kapitalizmus sokfélesége (Varieties of Capitalism – VoC) irányzatára támaszkodunk, amely a vállalat-központú elemzésével, az intézményi struktúrák feltérképezésével jól kiegészíti a korábbi, hagyományos (államközpontú) megközelítéseket.

A Hall és Soskice (2001) nevével fémjelzett VoC irányzat az elmúlt két évtizedben elsősorban a fejlett világ piacgazdaságainak ideáltípusait elemezte. Elsőként a *liberális és koordinált piacgazdasági modellt* különböztették meg (liberal market economy – LME, valamint coordinated market economy – CME), majd bővült a kör a *mediterrán és ázsiai típusú* (Amable, 2003) kapitalizmusváltozatokkal, végül a poszt-szocialista és közép- és kelet-európai térség (KKE) országainak egyedi jellemzőinek tipizálása is bekerült az elemzésekbe (Bohle és Greskovits, 2012; Nölke-Vliegenhart, 2009; Drahokupil és Myant, 2015; Farkas, 2016). A KKE-ra vonatkozó kapitalizmusváltozatokat összefoglalóan gyakran *transznacionális*, vagy még inkább *függő piacgazdaságoknak* (dependent

market economy – DME) is nevezik. A jelen írás szempontjából érdekes feltörekvő országok, és kifejezetten a latin-amerikai térség vizsgálata sokáig kívül esett a VoC érdeklődési körén. Végül az utóbbi években két ideáltípust írtak le: Nölke és szerzőtársai (2019) a BICS (Brazília, India, Kína és Dél-Afrika) országok által inspirált *államilag irányított (áthatott) kapitalizmus modellt* (state-permeated market economy - SME), míg Schneider (2013) a latin-amerikai *hierarchikus piacgazdasági modellt* (hierarchical market economy - HME). Megjegyezzük, hogy a latin-amerikai gazdaságok hierarchikus szerveződésére és működésére Kollár Zoltán már 1996-ban felhívta a figyelmet.

Az államilag irányított piacgazdasági modellt a nagy feltörekvő országok kontextusában fogalmazták meg, és számos egyedi sajátossága közül kiemelhető a nagy hazai belső piac és a kiterjedt állami beavatkozások dominanciája. Ez utóbbiak háttérében azonban nem a klasszikus fejlesztő államokból ismert erős és centralizált bürokrácia áll, hanem sokkal inkább töredezett, egymással versengő hivatalok, valamint az állami és üzleti szféra különböző koalíciós együttműködései. A koordinációs mechanizmusok pedig erőteljesen támaszkodnak a reciprocitásra, amelyekben elsősorban a lojalitás, a hasonló társadalmi háttér és az informális kapcsolatok játszanak főszerepet. A nagy hazai belső piac szerepe is sokrétű: a hazai nagytőkések ellensúlyt tudnak képezni a külföldi tőke érdekeivel szemben, valamint a hazai keresletnövekedésre alapozott növekedési stratégia bizonyos autonómiát jelent a világpiac fluktuációival szemben. Továbbá a nagy belsőpiac teret nyit a nemzeti bajnokokra építő iparpolitikának, valamint a hazai cégek, koalíciók közötti rivalizálásnak, ami csökkenti az állam foglyul ejtésének esélyét. Összességében azonban az SME a sokkal inkább tekinthető a kínai kapitalizmus ideáltípusának, semmint a feltörekvő országokra jellemző államkapitalizmus általános modelljének, míg bizonyos elemei az indiai kapitalizmusváltozatra is relatíve jól értelmezhetőek, addig Brazília és Dél-Afrika esetében sok a kivétel és eltérés.

A brazil eset jobb megértéséhez a Schneider (2013) által leírt latin-amerikai ideáltípus, a hierarchikus piacgazdasági modell talán több kapaszkodót nyújt (bár látni fogjuk, hogy bizonyos brazil specifikumokat ez is elfed). A hierarchikus kapitalizmus modell értelmében a latin-amerikai gazdaságok működését alapvetően meghatározzák a hierarchikus kapcsolatrendszerek, amelyek főbb szereplői az állam mellett a hazai üzleti

csoportok és a multinacionális vállalatok. Ugyanakkor a hierarchikus kapitalizmus további ismertetőjegye a tartósan alacsony képzettségi szint és a szegmentált munkaerő-piac, valamint azok az intézményi komplementaritások, amelyek a vállalatirányítási és finanszírozási rendszer és a munkaerő-piac, valamint az oktatási rendszer (skill regime) közötti oda-vissza hatások révén a piacgazdaság hierarchikus felépítését tartós vonássá teszik. A hierarchikus kapitalizmus továbbá jellemzően egy olyan politikai rendszerbe van beágyazódva, amely a hagyományosan kialakult gazdasági és társadalmi struktúrák és intézmények fenntartásában érdekelt, tovább erősítve a hierarchikus szerveződési elv fennmaradását. A választási rendszer formálisan is erősítette a hazai üzleti csoportok és (csúcs-, vagy elit-)szakszervezetek szerepét (elsősorban az arányos képviselői rendszer és a választási kampányok vállalati finanszírozása következtében kialakuló rendkívül elaprózott, töredezett pártrendszeren keresztül) és ezáltal a hierarchikus szerveződést is. Ugyanakkor a politikai rendszerben kialakult hagyományos kinevezési gyakorlatok informálisan is lehetővé tették a hazai üzleti szféra és szakszervezetek számára a személyes kapcsolatokon keresztüli érdekérvényesítést, ami ugyancsak kedvezett a hierarchikus struktúrák tartóssá válásának.

További megkülönböztető ismérve a hierarchikus kapitalizmusváltozatnak, hogy az nem ösztönöz sem a liberális piacgazdaságokra jellemző *radikális*, sem a koordinált rendszerek sajátjának tekinthető fokozatos, *inkrementális* innovációra. A hierarchikus kapitalizmusban az alacsony képzettség az alacsony fejlettségi szinttel teremt egyensúlyi helyzetet, ami például Brazília esetében a *közepes fejlettségi csapda* tipikus esete. A politikai rendszer mellett számos további olyan egyedi ismérv van, amely tovább erősíti a hierarchikus kapcsolatokon alapuló szerveződést, ilyen például a szélsőségesen nagy társadalmi egyenlőtlenségek és a kiterjedt informális szektor.

Röviden összefoglalva az elméleti megfontolások alapján a jelen írásban megkíséreljük bemutatni a brazil hierarchikus piacgazdasági modellt. Mindehhez a VoC irodalomban vizsgált öt intézményi területet (vállalatirányítás, befektetések finanszírozása, iparági kapcsolatok, oktatás és képzés, valamint innovációs rendszer) kiegészítjük az állam gazdasági szerepvállalásának elemzésével (állam-központú megközelítések integrálása). Továbbá meggyőződésünk, hogy a brazil gazdasági

rendszer működését sem lehet megérteni a politikai rendszertől függetlenül. Azaz Kornai János (1999, 2016) rendszerparadigmájának szellemében, abba beágyazódva lehet csak értelmezni (ami így a brazil piacgazdaság vizsgálatához jelen írásban alkalmazott elméleti keret további lábát alkotja). A brazil politikai rendszer kialakulásának és működésének bemutatása külön tanulmányt (könyvet) igényelne⁴, a jelen írásban csak az említés szintjén szerepelnek azok az elemek és változások, amelyek a mondanivalónkhoz szorosan kapcsolódnak: azaz a politikai rendszer hatása a piaci vagy központi koordináció, valamint az állami versus magán tulajdon dilemmáira.

A hagyományos VoC elemzés kereteit számos további tekintetben feszegetni kívánjuk (nem csak a politikai rendszer és állami szerepvállalás bevonása által). Egyrészt meggyőződésünk, hogy a brazil esetben a nagy hazai belső piac és a világgazdaságba való bekapcsolódás egyedi dinamikája különös jelentőséggel bír (ez az externalista-dependencista fejlődés-gazdaságtani szempontok integrálása). Másrészt a VoC-ra jellemző statikus, pillanatképek alapján felvázolt ideáltípus helyett a jelen tanulmányban a brazil kapitalizmusváltozat főbb vonásainak bemutatását célozzuk, miközben a változások dinamikájára (és ezzel szemben egyes jellemzők állandóságára, működési logikák folytonosságára) is felhívjuk a figyelmet. A változások és folytonosságok felfedése miatt a történeti perspektíva megkerülhetetlen.

Történelmi meghatározottságok

Talán a legtalálhatóbb mondás, ami jól jelzi Brazília sokszínűségét, a brazil gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok sokrétűségét a bossa nova⁵ mozgalom egyik alapítójához, Tom Jobim nevéhez fűződik: „*Brazília nem kezdőknek való*” (Monteiro, 2012:x, idézi Garmany-Pereira, 2019:12). Számos vita és különbözőség ellenére a legtöbb Brazíliával foglalkozó brazil és külföldi szerző egyetért abban, hogy Brazíliát nagyon nehéz megérteni, egyszerűen leírni, valamint abban is, hogy Brazília mennyire egyedi, és számos tekintetben különbözik még a többi dél-amerikai országtól is.

⁴ Ennek alapos tanulmányozásához lásd de la Fontaine és Stehnen (2016) könyvét. A legutóbbi politikai változásokat pedig remekül utatja be és dolgozza fel Petra Costa 2019-ben készített A demokrácia szélén (Edge of Democracy) című, Oscar díjra is jelölt dokumentumfilmje.

⁵ A bossa nova egy „új” brazil zenei stílus, dzsessz irányzat, amely az ötvenes évek közepén a rió de janeiroi tengerparttról indult hódító útjára (szemben a szambával, amely sokkal ősbibb eredetű, az afrikai gyökerekhez és a favellákhoz, a nyomornegyedekhez köthető). (Bővebben ld. Soltész, 2016).

Ebben az írásban a “Brazília nem kezdőknek való” meglátás alatt azt értjük, hogy a legnagyobb latin-amerikai ország szinte minden szempontból bonyolult, összetett folyamatokkal jellemezhető, ezáltal inkább egyedi (outlier), mint “tipikus” modellország akár a latin-amerikai, akár a feltörekvő országok kontextusában vizsgáljuk.

Mindezek tükrében, előljáróban öt olyan tényezőt emelünk ki, amelyek megkerülhetetlenek a brazil kontextus jobb megértéséhez, és Brazília modernkori gazdasági, társadalmi és politikai folyamatainak elemzéséhez, valamint sok esetben napjaink szerteágazó problémáinak gyökereit is jelenthetik.

Elsőként a *gyarmatosítás* napjainkig ható hagyatékát említjük⁶. A portugálok 1500-ban nyilvánították hivatalosan gyarmatnak Brazíliát, de gyakorlatilag mintegy 30 évnyi, spanyol és angol gyarmatosítókkal zajló rivalizálás után láttak hozzá az új gyarmat közigazgatási rendszerének kialakításához. 15 örökletes kapitányságra osztották a (z elsősorban) part-menti területeket, és gyakorlatilag egy örökölhető jogokon alapuló félféudális rendszer alakítottak ki, amely gazdasági szempontból nem volt sikeres, de a decentralizált kormányzás és a földtulajdonos helyi elit kezében koncentrálódó helyi hatalom tekintetében a mai napi tartó jelentősége van a portugál gyarmati uralomnak (Fausto, 2011:20-21). A gyarmati rendszer másik fontos folyománya, hogy az európai betegségek által megtizedelt, illetve a gyarmatosítók kényszermunkája elől kontinens belsejébe menekülő bennszülött lakosság helyére rabszolgák tömegeit „importálták” Afrikából. A rabszolgaság több évszázadon át fennálló intézménye alatt mintegy öt millió embert hurcoltak a fekete kontinensről Brazíliába, ami jelentős nyomokat hagyott Dél-Amerika legnagyobb országának társadalmán, kultúráján és nem utolsósorban gazdaságán. A rabszolgamunkán alapuló gazdaság elsősorban nyersanyag (cukor, arany, kávé) exporton alapult, miközben a portugál gyarmatosítók kifejezetten ellenezték az oktatás, írni-olvasni tudás fejlesztését, attól tartva, hogy az felkelésekhez, forradalomhoz vezethetne (Skidmore, 2010). Könnyű belátni, hogy a gyarmati időszak politikai, gazdasági és társadalmi berendezkedése mai napig nyomot hagyott Brazílián, az intézményileg azóta sokszorosán újratermelt szélsőséges egyenlőtlenségek különböző dimenzióinak a gyökerei is erre a korszakra

⁶ Brazília történetéről Boris Fausto magyarul is elérhető könyve nyomán írunk, hiszen a magyar fordítás jelentős segítséget nyújt nem csak jobb megértéshez, de a helyes szóhasználathoz is (Fausto, 2011).

vezethetőek vissza (akár az etnikai alapú, a regionális vagy nemek közötti különbségeket tekintjük).

A következő fontos történelmi hagyatékként a *nemzeti identitás megkésett kialakulását és a nemzet-építés nehézségeit* emeljük ki, amelyek ugyancsak mérvadóak napjaink legújabb társadalmi és politikai folyamatainak megértése szempontjából. Minden ország fejlődése tekintetében központi jelentőségű az összetartozás érzése, a nemzeti identitás és a nemzetté válás folyamata. Egy ilyen területileg hatalmas és etnikailag heterogén ország esetében ez talán még fontosabb tényező, ugyanakkor napjaink jobboldali fordulata tükrében, amikor egyes társadalmi csoportok megkérdőjelezi a korábbi narratívákat, még fontosabb látni a nemzet-építés „megkésetttségének” hagyatékát (Germany-Pereira, 2019:12).

Valamelyest egységes brazil nemzetről gyakorlatilag a huszadik század eleje óta, Getúlio Vargas elnöksége és „áldásos” tevékenysége nyomán beszélhetünk. Vargas személye rendkívül ellentmondásos és összetett a brazil társadalmi, gazdasági és intézményi fejlődés tekintetében. Azt azonban látni kell, hogy a függetlenedés (1822), a rendkívül késői rabszolga-felszabadítás (1888) és bevándorló hullámok, valamint az oligarchikus köztársaság (1889-1930) évtizedei után a huszadik század elején gyakorlatilag nem beszélhetünk egységes brazil nemzetről. Az oligarchák számára fehér bőr, az európai, észak-amerikai vagy egyéb külföldi felmenők jelentették a felsőbbrendűség érzését, míg az egyes régiókban nagyon eltérő helyi szokások, kultúra, valamiféle regionális identitás volt jellemző. Ezt értette meg az 1930-as forradalom⁷ és változások nyomán Vargas, és kezdte meg az erőltetett nemzet-építés és nemzeti identitás kialakítását célzó populista és nacionalista („nacionalizáló”) politikáját. Az „új állam” (Estado Novo) kifejezetten célozta a korábban elnyomott társadalmi rétegek beemelését a társadalomba, és az addigi alapvetően „fehér” (elitista) brazilkép helyett, egy egyedi, harmonikus, de európai, afrikai és bennszülött genetikai és kulturális keveredésére alapozott brazil nemzet és nemzeti identitás kialakítását (bővebben ld. Szilágyi, 2004). Gilberto Freyre (1933) írói munkássága, amely a rabszolgák és urak közötti társadalmi kapcsolatok pozitív szemléltetését célozta, jól példázza ezt az

⁷ Szilágyi Ágnes (2018) hívja fel rá a figyelmet, hogy az 1930-as forradalomnak titulált Vargas-féle hatalomátvétel, a gyakorlatban inkább a politikai-katonai eliten belüli átrendeződés és nem egy valós tömegmozgalom eredménye.

időszakot⁸. 1951-től kezdődően pedig eleinte Vargas, majd Kubitschek államilag vezérelt, erőltetett fejlesztéspolitikája is hozzájárult az egységes Brazília megteremtéséhez. Ekkora tehető ugyanis a későbbiekben a nemzeti büszkeség részévé vált nagy állami vállalatok alapítása (Petrobras – az állami olajvállalat, BNDES – a brazil nemzeti fejlesztési bank), számos infrastrukturális és egyéb fejlesztés az energiaszolgáltatás és a közlekedés területén, de erre az időszakra tehető nagy állami egyetemek és kutatóközpontok alapítása is.

Összességében a huszadik század közepére ugyan erőltetett és mesterséges módon, de kialakult a brazil nemzeti identitás⁹, amely elsősorban a közös nyelv, a futball szeretete, a szamba és a riói karnevál köré épült. Majd a már említett bossa nova mozgalom, valamint az új főváros építése is beilleszthető ebbe a sorba az 50-es évek végén. A brazil nemzet-építés központi szereplője Vargas volt, aki előbb diktátorként, majd választott elnökként erős kézzel és felettébb ellentmondásosan irányította Brazíliát, de nemzetépítési tevékenysége miatt (és az 1954-es drámai halála, öngyilkossága nyomán iránta érzett szimpátia okán), személyét sokan a mai napig (nosztalgikusan) nemzeti hősként tisztelik, sugárutak, alapítványok és múzeumok őrzik a nevét.

Harmadik tényezőként említjük a *világgazdasági integráció* korlátozott szerepét, ami ugyan jelentős változáson ment keresztül az évszázadok során, de az alapvető tények, dinamikák ismerete elengedhetetlen napjaink liberalizációs törekvéseinek megértéséhez. A gyarmati időktől kezdődően viszonylag nyitott, bár aszimmetrikus gazdasági kapcsolatokat ápolt Brazília a külvilággal, és még a huszadik század elején is legfőképp a nyersanyag export és tőkeimport jellemezte a brazil gazdaságot. Az ezt követő öt évtizedben a gazdaság állami irányítása és protekcionista szemlélet dominált és közben Brazília a világ egyik legzártabb gazdaságává vált, a 70-es évek végén a kereskedelem aránya a GDP-hez mérten 15% alatt volt, míg az exporté nem érte el a 7%-ot (WDI, 2020).

⁸ Későbbi szerzők a Freyre-i vonalat továbbvitték és „faji demokráciának” is nevezték Brazíliát, arra utalva, hogy bár számos tényező akadályozza a társadalmi mobilitást, a faji megkülönböztetés nem tartozik ezek közé.

⁹ Jelzésértékű, hogy az egyik legkorábbi, legjelentősebb mű a brazil nemzeti identitás gyökereiről 1936-ban jelent meg Sérgio Buarque de Holanda tollából (angol nyelvű fordításban 2012-ben adták ki „Roots of Brazil” címmel).

A 70-es évek olajválságai, majd a gazdasági recesszió és az adósságválság nyomán megkerülhetetlen volt az állam gazdasági szerepvállalásának és az alkalmazott gazdaságpolitikáknak a teljes újragondolása. A piacorientált átalakulás főbb sarokpontjait a washingtoni konszenzusból ismert strukturális reformok alkották. Ennek keretében 1988-ban megkezdődött a kereskedelem liberalizációja: a vámtarifa csökkentés és egyéb kereskedelmi korlátok eltávolítása. A protekcionizmust rekord gyorsasággal, gyakorlatilag 3 év alatt leépítették. Az import oldalon 1987-ben a súlyozott átlagos hatékony vám 68 % volt, és ez 1992-re 18 %-ra csökkent, és ezt az export oldalon a támogatások csökkentése, majd 1990-től megszüntetése egészítette ki (Arbache, 2004:17). Ekkorra tehető a dél-amerikai regionális integráció első lépése is, a Brazília és Argentína közötti bilaterális megállapodásokat követően 1991-ben Uruguay és Paraguay csatlakozásával életre hívták a Dél-amerikai Közös Piacot, a Mercosur-t¹⁰.

Az ezredforduló utáni első évtized a világgazdaság virágzása, a nyersanyagárak kedvező alakulása következtében 2004-re a brazil kereskedelem GDP arányosan megközelítette a 30%-ot, míg az export a 16,5%-os csúcst ért el, de a világgazdasági válságot követően 2010-re a kereskedelem a GDP arányában visszaesett 23%-ra, az export pedig 11%-ra. Napjainkra mindkét tekintetben kissé magasabb számokat találunk: 2018-ban a kereskedelem 29,1%, míg az export 14,8% volt GDP arányosan¹¹ (WDI, 2020).

Összességben megállapíthatjuk, hogy Brazília napjainkban is viszonylag zárt gazdasággal rendelkezik (messze elmaradva a más, nagy belső piaccal rendelkező feltörekvő országoktól, például Kína és India 40% közeli kereskedelem/GDP, és 20% közeli export/GDP arányaitól). Mindezek alapján téves a nézet, amely szerint a brazil gazdasági növekedés fő hajtóereje a(z ezredfordulót követően elsősorban Kínába irányuló) nyersanyagexport.

Negyedik vonás a rendkívül töredezett *politikai rendszer és koalíciós kormányzás kényszerűsége*. Brazília a világ negyedik legnagyobb demokráciája, amelyet gyakran követendő mintaként állítanak más feltörekvő országok elé (Önis-Gencer, 2018).

¹⁰ Portugál rövidítéssel: Mercosul-t.

¹¹ Nem utolsó sorban azért, mert a 2015-16-os évben a brazil gazdaság modernkori történelmének legsúlyosabb gazdasági (és politikai, intézményi) válságába került, és a mindkét évben regisztrált 3,5%-os GDP csökkenés következtében jelentősen csökkent a kereskedelmi nyitottság mérőszámának nevezője.

Nézetünk szerint azonban ez is a Brazília esetében oly gyakori túlzott leegyszerűsítő nézetek sorát gyarapítja.

Napjaink politikai rendszerének gyökerei ugyancsak visszavezethetők akár a gyarmatosításig¹². Kádár Béla (1977:52-54) kitűnően mutatja be, hogy a portugálok gyarmati hatalma más latin-amerikai, főként spanyol uralom alatt lévő országokhoz viszonyítva kifejezetten gyenge volt, míg a helyi oligarchák befolyása jelentős és tartós. Ez is magyarázza (az ország hatalmas kiterjedése mellett), hogy hagyományosan erős a tagállamok (kapitányságok) autonómiája, és a gyarmatosítók nem, vagy alig szóltak bele a helyi életbe (inkább csak a nyersanyagok anyaországba való szállításában voltak érdekeltek).

1889-ben kiáltották ki a Brazil Egyesült Államok Köztársaságát (amit 1967-ben változtattak meg a mai is érvényes Brazil Szövetségi Köztársaság elnevezésre), amely gyakorlatilag egy elnöki köztársaság volt. Az ún. tejeskávé (*café com leite*) politika keretében a gazdag São Pauló-i és Minas Gerais-i kávétermelő és marhatenyésztő oligarchák váltogatták egymás között az elnöki pozíciót. Más néven *coronelismo* rendszernek (vagy oligarchikus köztársaságnak) is nevezték, hiszen külön alkuk keretében a nagybirtokos oligarchák megállapodtak egymás között az elnökség és a kormányzói székek elosztásáról, míg a saját alávetettjeik szavazatait saját érdekeik mentén manipulálták. A politikai rendszer korlátozott és kirekesztő jellegét jól mutatja, hogy az 1891-es (észak-amerikai mintára megalkotott) alkotmány értelmében a nők és írástudatlanok (azaz a népesség döntő többsége) nem rendelkezett választójoggal.

Ennek a „korlátozott” demokráciának 1930-ban Vargas és a hadsereg hatalomátvétele vetett véget, és a következő félévszázadban katonai diktatúrák és (félig-meddig) demokratikus intervallumok váltották egymást. Az 1937-es „vargas-i” alkotmány más sokkal inkább a korabeli európai (portugál, lengyel és olasz) mintákat követte. Gyakorlatilag „bebetonozta” azt a hierarchikus rendszert, amelyben a szövetségi szint bekorlátozza a hagyományosan nagy önállósággal, autonómiával rendelkező tagállamokat és helyi önkormányzatokat, valamint az elnöki hatalom jelentős

¹² Például számos brazil föderális tagállam a mai napig a portugál gyarmati uralom alatt kialakított örökletes kapitányság nevét viseli.

kiterjesztésével lehetővé tette a személyi kultusz és az autokratikus „Új Állam” (Estado Novo) kiépítését (Szilágyi, 2004:17).

Végül 1985-ben a több évtizedes diktatórikus berendezkedést a demokrácia helyreállítása követte. Ugyanakkor a politikai szabadságjogok gyakorlati megvalósulása és a rendszer stabilizálódása közel egy évtizedet vett igénybe. A kezdeti, érdekcsoportok járadékvadászata által uralt intézményi káosz után 1994-re alakult ki a brazil viszonylatban stabilnak tekinthető politikai környezet (ezt Arbache (2004:13) újrademokratizálódásnak nevezi). Az 1988-as új alkotmány értelmében minden 16 év feletti brazil állampolgár jogosult a szavazásra, míg a 18 és 70 év közöttieknek ez állampolgári kötelességük, amelynek elmulasztása akár pénzbírsághoz is vezethet. Az új alkotmány a katonai diktatúrák „kirekesztő”, elitista évtizedei után rendkívül széles jogokat és lehetőségeket tartalmaz a társadalom alsóbb rétegei számára is, amelyek gyakorlati realizálását eleinte a politikai és gazdasági instabilitás (hiperinfláció) akadályozta, míg a későbbiekben a megálmodott („koraszülött”) jóléti állami kiépítése és finanszírozása fiskális korlátokba ütközött.

Rövidre fogva napjaink brazil politikai rendszere ötvözi az elnöki rendszert, a föderalizmussal és a nyílt listás, arányos képviselőn alapuló választási rendszerrel, amely sok hasonlóságot az USA rendszerével. A gyakorlatban azonban ez egy nagyon drága választási rendszer, amely a világ (az Egyesült Államok utáni) második legdrágább kampányfinanszírozási rendszerének kialakulásához vezetett¹³. A választási kampányok finanszírozásának kényszere és a vállalati donáció törvényes lehetősége egyenes úton vezetett a magas szintű korrupció rendszerszintű kialakulásához, elterjedéséhez.

Mindeközben egy nagyon szétaprózott pártrendszer alakult ki (jelenleg több mint 35 párt van regisztrálva, és ebből 30 képviselteti magát a kongresszusban), amelyben a pártok többsége nem képes szövetségi szintű szerveződésre és jelenlétre, és az elnöki verseny a gyakorlatban két párt körül stabilizálódott: a Munkások Pártja (PT) a balközép és a Brazil Szociáldemokrata Párt (PSDB) a jobboldal képviselőjében. Ugyanakkor a kongresszusban az elmúlt két évtizedben a két legnagyobb párt nem, hogy nem tudott

¹³ Megjegyezzük, hogy 2017-ben egy új szabályozás betiltotta a választási kampányok vállalati adományokon alapuló magánfinanszírozását. A legtöbb elemző szerint azonban – legalábbis rövid távon – ez nem vezetett kiegyenlítettebb politikai versenyhez, mivel jobb helyzetbe hozta azokat a jelölteket, akik gazdagabbak, jó egyházi kapcsolatokkal rendelkeznek, vagy már politikai pozícióikban vannak és ezáltal állami forrásokat tudnak felhasználni a kampányukhoz.

többséget szerezni, de az alsó házban a helyek 20% -át sem mondhatta magáénak. Ez automatikusan a koalíciós kormányzás kényszeréhez vezetett (a nagyon erős ideológiai és egyéb törésvonalak ellenére). A kormányozhatóság biztosítása érdekében ezáltal egy ún. koalíciós elnöki rendszer (Power, 2010) alakult ki, amelynek egyenes következménye a szavazatvásárlási praktikák napi szintű alkalmazása (politikai pozíciók vagy „havi ösztöndíjak” transzfere által), ami ugyancsak a rendszerszintű korrupció melegágyává vált.

Megjegyezzük továbbá, hogy a fentiek okán a világ negyedik legnagyobb demokráciájának kormányozhatósága nagymértékben függ az elnök egyéni képességeitől a politikai koalíciók kialakítása és a politikai egység megteremtése terén, és ez jelentős előnyt teremt az erős, karizmatikus személyiségeknek (mint például Getúlio Vargas, Juscelino Kubitschek vagy Lula), ugyanakkor nehezebb helyzetbe hozza a kevésbé karizmatikus elnököket (mint Dilma Rousseff, Michel Temer, vagy akár Jair Bolsonaro).

Összességében a brazil demokratikus rendszer (számos korlát és negatív jellemző ellenére) működőképes, és viszonylagos politikai stabilitást mutatott az elmúlt három évtizedben (főleg, ha más latin-amerikai vagy feltörekvő országokhoz hasonlítjuk). Továbbá a 90-es évek közepe, de az ezredforduló óta mindenképpen jelentős intézményi és társadalmi fejlődést tett lehetővé. Mindennek azonban ára volt: a rendkívül drága kampányfinanszírozási rendszer, és informális kapcsolatokon (és háttéralkukon) alapuló koalíciós kormányzás egyenesen vezetett a rendszerszintű korrupció elterjedéséhez és bebetonozásához (Kingstone – Power, 2017).

Végül utolsó tényezőként az *informalitás* központi szerepére hívjuk fel a figyelmet, amely ugyan a latin-amerikai gazdaságok tipikus jellemzője, de Brazíliában a mérete és kiterjedtsége okán regionális viszonylatban is jelentős. Talán a perui közgazdász Hernando de Soto (1989, 2000) hangsúlyozta először az informális szektor jelentőségét, amely mintegy halott tőkeként a latin-amerikai fejlődés és modernizáció akadályává vált. A magyar nyelvű szakirodalomban először Anderle Ádám (2010:104-105) hívta fel a figyelmet a társadalomból kirekesztődő milliókra (*marginados*), majd Kollár Zoltán (1996:13) is kiemelte az informális szektor jelentőségét a latin-amerikai

gazdaságokban, bemutatva annak működési mechanizmusait, amelyek hosszabb távon a duális gazdaság és társadalom újratermelődését eredményezik¹⁴.

Hagyományosan az ezredfordulóig a brazil informális gazdaság méretét GDP arányosan 30-40%-ra becsülték (bár a Perry és szerzőtársai (2007:29) által jegyzett, világszerte hivatkozott Világbanki jelentés a 2000-es évek közepén még 45%-ra teszi), míg a munkaerő-piaci részesedését 40-60% közé tették (Henley et al., 2009). Napjainkra konszenzus van arról a szakirodalomban, hogy a 2000-es évek baloldali kormányzása idején jelentős erőfeszítések történtek a gazdaság kifehértésére, és mindezek eredményeképp az informális szektor mind a GDP-hez viszonyított aránya, mind a foglalkoztatásban betöltött szerepe jelentősen csökkent. A hivatalos statisztikák az informális gazdaság méretét 2018-ben a GDP 16%-ra tették¹⁵, de független intézmények, szerzők ennek a kétszeresét valószínűsítik. Az elmúlt évek súlyos gazdasági válsága, majd az azt követő megszorítások következtében újabb trendfordulót figyelhetünk meg, az utóbbi években újra nőtt az informális szektor mérete. Az informális szektor kiterjedtsége és jelentősége nem csak a gazdasági hatékonyságra gyakorolt hatásai¹⁶ miatt megkerülhetetlen vonása a brazil modellnek. Hanem az a társadalmi egyenlőtlenségek, kirekesztődés újratermelése, a városi nyomornegyedek „örökletes” problémái, a rossz közbiztonság és utcai erőszak szélsőségesen magas értékei, a drogkereskedelem, a környezeti fenntarthatóság, állami és városi kormányzás, valamint a korrupció visszaszorításának alfája és omegája is egyben.

Látni fogjuk továbbá, hogy a tágan értelmezett informalitás, a formális szabályok megkerülésének hagyománya és elterjedtsége a domináns koordinációs mechanizmusokat is befolyásolja. Az informális kapcsolatok szerepe jelentős a brazil

¹⁴ Az informális szektor elemzése ugyanakkor napjainkban is „hot topic”-nak számít a fejlődésgazdászok körében, amit jól jelez, hogy a helsinki-i székhelyű ENSZ Egyetem Fejlődés-gazdaságtani Kutatások Világ Intézetének (World Institute for Development Economics Research – WIDER), amely a fejlődés-gazdaságtan terén az egyik vezető think tank a világban, ennek a témának szentelte a 2019-es éves előadását Santiago Levy, „Informality – addressing the Achilles heel of social protection in Latin America” című előadása visszanézhető az alábbi linken: <https://www.wider.unu.edu/video/webcast-wider-annual-lecture-23>

¹⁵ <https://g1.globo.com/economia/noticia/2018/12/04/economia-informal-cresce-pelo-4o-ano-seguido-no-pais-e-corresponde-a-169-do-pib-aponta-estudo.ghtml>

¹⁶ Az informális szektorra jellemző az alacsony képzettség és alacsony termelékenység csapdája, ami hozzájárul a duális gazdaság és társadalom tartós fennmaradásához, ugyanakkor azonban a brazil termelés komparatív költségelőnye is jelentős részben támaszkodik az informális szektorra, ami ezáltal a mindenkor brazil gazdasági modell egyik alapvető tényezője is.

bürokrácia működésében éppúgy, mint az állami és üzleti szféra összekapcsolódásában, vagy akár a szakszervezetek működésében, valamint a társadalmi mobilitás egyik legfontosabb csatornája is a személyes kapcsolatokon alapul.

A brazil kapitalizmusváltozat

A brazil gazdasági rendszer elemzésének nagyon kiterjedt irodalma van, megszámlálhatatlan jelzővel illetik a kapitalizmus brazil válfaját, a brazil fejlesztő állam különböző variánsait. A VoC irodalmakban, de más téren is kifejezetten divatos egy-vagy két jelzővel leírni egy adott modellt, ami aztán önálló életre kel, és megkülönbözteti az adott rendszert (ideáltípust) a versenytársaitól. Minden igyekezetünk ellenére a brazil kapitalizmusváltozat megkülönböztetésére egyelőre nem tudunk egy vagy két ilyen varázserejű jelzőt kiemelni, mert az akaratlanul is egyoldalúvá tenné a brazil modell bemutatását. A szakirodalomban található hívószavak (mint például hierarchikus, informális kapcsolatokon alapuló, államilag irányított, trópusi, szociális developmentalista, ragadozó, korrump, családi vállalkozásokon alapuló) mind megállják a helyüket bizonyos részterületek tekintetében, de elfedik a rendszer komplexitását, sokszínűségét, ami a brazil modell egyediségét adja.

Az alábbiakban célunk ennek az egyedi, különleges és sokszínű, sokrétű brazil kapitalizmusváltozatnak a stilizált, vázlatos bemutatása, abban az egyedi struktúrában, amelyhez az alapot a második fejezetben bemutatott a VoC elemzési keret, a fejlesztő állam megközelítés, valamint Kornai (2016) rendszerparadigmájának az ötvözése adja. Majd a következtetésekben visszatérünk az egyedi jelző(k) problematikájára.

Az írás fókusza a huszonegyedik századi államvezérelt kísérlet és annak bukása, de mindezek előtt érdemes történelmi perspektívában felvázolni a főbb időszakokat, töréspontokat és a változások ciklikusságát.

Az állami szerepvállalás történelmi perspektívában

Brazília modernkori gazdaságtörténete politikai, intézményi és gazdaságpolitikai tekintetben is igen változatos volt. A gyakran nosztalgiával emlegetett 1930-80 közötti időszakban Brazília a világ leggyorsabban növekvő gazdaságai közé tartozott. Általánosan elmondható, hogy eközben mindvégig az importhelyettesítő iparosítás

gazdaságpolitikai stratégiáját alkalmazták, mégsem tekinthető egységesnek ez az időszak, mint ahogy az azóta eltelt közel félévszázadot is változások és változtatási kísérletek tarkították. Ez adja a történeti áttekintés szükségességét, hiszen a napjainkban megfigyelhető gazdasági és társadalmi viszonyok és problémák nem érthetőek meg a múltbeli folyamatok és gazdaságpolitikai beavatkozások ismerete nélkül.

Brazília modernkori gazdaságtörténete dióhéjban a liberális és államvezérelt ciklusok váltakozásával írható le (ld. 1. táblázat). Bár a politikai, gazdasági és társadalmi változások tekintetében a töréspontok esetenként eltérnek, a változások ciklikussága jól szembetűnik, valamint az azok közötti oda-visszahatások jól érzékelhetők.

1. táblázat: Politikai és gazdasági ciklusok Braziliában

Időszak	Politikai-gazdasági ciklus	Alkalmazott gazdaságpolitikák
1889 - 1930	Régi (oligarchikus) Köztársaság	Agrártermékek exportjára épülő liberális modell
1930-1985	“Régi” fejlesztő állam (estado desenvolvimentista)	Import helyettesítő iparosítás
1930-37	<i>Útban a diktatúra felé</i>	<i>Strukturálatlan (elsődleges) importhelyettesítés</i>
1937-45	<i>Az „Új Állam” (Estado Novo)</i>	
1945-64	<i>Populista állam (korlátozott demokrácia)</i>	<i>Strukturált (másodlagos) importhelyettesítő iparosítás (ISI), fejlesztés-orientáltság</i>
1964-85	<i>Katonai diktatúra, fejlesztő állam</i>	<i>Kiterjesztett (harmadlagos) ISI, exportösztönzés</i>
1985-2002	Demokratizálódás és intézményépítés (Cardoso éra)	Gazdasági stabilizáció és piac-orientált reformok (liberalizáció, privatizáció)
2003-2016	Lula és Rousseff* kormányzása (Munkások Pártja)	Új, szociális fejlesztő állam
2016-18	Temer és a jobboldali erők hatalomátvétele	Piacbarát reformok, költségvetési megszorítások
2019-	Bolsonaro és a populista, illiberális fordulat	Liberális gazdaságpolitika melletti elköteleződés

*Néhány szerző már 2011-12-től indítja az új, liberális gazdaságpolitikai ciklust, és egy új (a korábbi konszenzuson részvételen és együttműködésen alapuló kormányzási stílus helyett) egy sokkal egyszemélyibb, autoriterbe hajló új stílussal jellemezhető politikai korszakot.

Forrás: saját szerkesztés

A második alfejezetben már bemutattuk, hogy Brazília (számos más fejlődő, vagy feltörekvő országgal ellentétben) már 19. század vége óta rendelkezett demokratikus hagyományokkal. Az 1889-1930-ig tartó oligarchikus köztársaság idején a legfőbb gazdaságpolitikai beavatkozás a kávéár támogatási rendszer működtetése volt, mely

hozzájárult a magas nyersanyag (főként kávé) export fenntartásához. A külkereskedelem egyéb területein azonban korlátozott volt az állami intervenció, és az alkalmazott gazdaságpolitika összességében leginkább liberálisnak tekinthető.

A 30-as években bekövetkező gazdaságpolitikai váltás oka egyrészt az új politikai szövetségesek hatalomra kerülése (új, városi érdekcsoportok felülkerekedése az addigi domináns politikai befolyást jelentő kávétermelőkön), másrészt a nemzetközi környezet átalakulása (exportárok esése) volt. Eleinte mintegy spontán módon alakult ki a hazai termelésre való koncentrálás, és ezáltal a korábban a hazai kereslet kielégítésére szolgáló külföldi termékek importjának helyettesítése hazai gyártású termékekkel – ezt strukturálatlan vagy elsődleges importhelyettesítésnek is nevezik¹⁷. Majd a strukturált (másodlagos) importhelyettesítő iparosítás (IHI) évtizedei következtek 1964-ig, amit a hatalomra kerülő katonai junta exportösztönzéssel ötvözött, ez a kiterjesztett (harmadlagos) IHI időszaka a 80-as évek elejéig. Az IHI mintegy öt évtizede alatt a politikai változásoktól (ld. 1. táblázat) szinte függetlenül az állami irányítás és kiterjedt gazdasági szerepvállalás dominált, így a latin-amerikai kontinensen Brazília vált a régi típusú fejlesztő állam iskolapéldájává¹⁸.

A régi fejlesztő állam modell brazil variánsa alapjaiban különbözött mind az ismérvei, mind az elért eredmények tükrében az kelet-ázsiai tapasztalatok alapján megfogalmazott klasszikus fejlesztő állam paradigmától. Az alábbi négy fő ismérv mentén jól láthatóvá válnak a brazil sajátosságok (Schneider, 1999). A *politikai kapitalizmusnak* is nevezett rendszerben a beruházások és profitszerzési lehetőségek az állami döntések függvényében alakultak. A gazdasági növekedést az *állam diszkrecionális* (egyedi mérlegelésen alapuló) *beavatkozásai* és az importhelyettesítő iparosítás tették lehetővé, miközben az állami szabályozások mindent átható rendszere alakult ki és a bürokratikus koordináció elsőbbséget élvezett. A harmadik jellemző a *politikai kirekesztés* volt, amely nemcsak a katonai diktatúra ideje alatt volt jellemző Brazíliában, hanem például az 1945-64 közötti (korlátozottan) demokratikus

¹⁷ Kádár Béla kitűnően mutatja be a brazil befelé forduló, importhelyettesítő iparosítási stratégia kialakulásának kontextusát, valamint különböző megjelenési formáit (Kádár, 1977).

¹⁸ Felhívjuk rá a figyelmet, hogy ez alapjaiban különbözött a kelet-ázsiai fejlesztő állam modelltől, de mégis viszonylag konzisztens gazdaságpolitikai modellnek tekinthető, amely a 60-as évek végétől a 70-es évek közepéig 10% feletti növekedés ért el (WDI, 2020), ezáltal a brazil csodát sokan (ma már tudjuk, tévesen) a kelet-ázsiai gazdasági csodához hasonlították.

időszakban is, hiszen az írni-olvasni nem tudó tömegek a társadalom többségét alkották, és kirekesztődtek a politikai részvételből¹⁹. Végezetül a „cseppfolyós”, gyenge bürokrácia, amelyben a lojalitás és az informális kapcsolatok határozták meg a politikai kinevezéseket és ezáltal a hatalmi és képviseleti viszonyokat (ez egy a működésében diszfunkcionális bürokráciát alakított ki, amely a mindenkori politikai hatalmi játszmák leképeződését mutatta).

Az első olajválságig a virágzó gazdaság ideje alatt viszonylagos társadalmi támogatottsága volt a katonaságnak és az imént bemutatott régi fejlesztő államnak. De a gazdasági recesszió, a második olajválság, majd az adósságválság és a szigorú IMF előírások egyre nagyobb társadalmi egyenlőtlenségekhez vezettek, és mintegy előre jelezték a katonai fejlesztő állam legitimitásának megingását. Brazília az olajválságra is további importhelyettesítéssel reagált, melyet azonban exportöztönzéssel kombinált. A külföldi adósság növekedését a nemzetközi piacokon az olajdollárok következtében kialakuló likviditási többlet miatti negatív reálkamatlábak mellett eleinte nem volt nehéz finanszírozni, és amíg az export és a GDP növekedését fenn tudták tartani, az eredmények igazolták az államvezérelt stratégia létjogosultságát a gazdasági növekedés (és fogyasztás-)orientált brazil társadalom szemében.

Az adósságválság, majd a fiskális problémák azonban kikényszerítették a politikai és gazdaságpolitikai irányváltást is. 1981-83 között a brazil egy főre eső GDP éves átlagban több mint 4%-kal csökkent (WDI, 2020), és ennek tovaryűrűző hatásai nemcsak tovább rontották a gazdaság állapotát, de növelték a társadalmi feszültségeket (amit az egyre növekvő informális szektor csak részben tudott csökkenteni). Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy sem a katonai diktatúra, sem az államilag vezérelt, etatista gazdasági modell nem tartható fenn tovább.

A demokratikus berendezkedéshez való visszatérés Brazíliában 1985-től kezdődően egybeesett a világ más országaiban megfigyelhető trenddel akár a latin-amerikai térséget, akár például a poszt-szocialista blokk országait tekintjük. Ám a „társadalmi befogadás” tényleges megvalósítására még várni kellett, hiszen eleinte a

¹⁹ A kirekesztődés nem csak a politikai színtéren volt jelentős és szembeűnő, de a szociális politikák alapvető ismérve is volt, hiszen azok csak a városi munkásréteg számára jelentettek bizonyos fokú védelmet, a vidéki, agrár- és informális szektor munkavállalói az „elfeledett osztályt” alkották.

politikai és gazdasági instabilitás háttérbe szorította az 1988-as új alkotmányban is rögzített széles társadalmi jogok megvalósítását.

Az adósságválság utáni évek, évtized legfőbb gazdaságpolitikai beavatkozásai mind a gazdasági stabilizációt célozták: a fizetési mérleg krónikus válsága, és a hiperinfláció jelentették a legfőbb gazdaságpolitikai kihívásokat. 1994-ig kellett várni a sikeres stabilizációra, amelyet az új valutáról Reál-tervnek neveztek el, és a későbbi elnök, Fernando Henrique Cardoso nevéhez fűződött, aki a sikeres gazdasági stabilizációnak köszönhetően többek között, hogy 1994-ben megnyerte a választásokat. Ekkorra tehető, amikor kis túlzással Brazília „beállt a sorba” és elindult a liberális piacgazdaság és demokrácia kiépítése irányába. A politikai változások, strukturális és intézményi reformok, valamint az ezek következtében újra beáramló külföldi tőke együttesen tették lehetővé a kilábalást a válságból. Ekkor úgy tűnhetett, hogy a 90-es években Brazília végleg szakított az importhelyettesítő iparosítás politikájával és a developmentalista ideológiával, a dirigista szemlélettel.

A gazdaságpolitikákat ekkortól egyértelműen a washingtoni konszenzusból ismert *strukturális reformok* dominálták: kereskedelmi liberalizálás, privatizáció, dereguláció – mindez ez üzleti környezetet is alapvetően megváltoztatta. A brazil gazdaság ugyan visszatért a növekedési pályára, 1994 és 2000 között évente átlagosan 3%-kal nőtt, ami megfelel a regionális és a világra átlagosan jellemző tendenciáknak, ugyanakkor a gazdaságban végbemenő alapvető változásoknak vesztesei is voltak. A privatizáció és tőkepiaci liberalizáció következtében a külföldi tőkebeáramlás megugrott, és az addigi nemzeti kézben levő (feldolgozó) ipar jelentős része külföldiek kezébe került (denacionalizáció). A strukturális átalakulás, és az egyre növekvő kínai verseny következtében beindult a dezindusztrializáció, az ipar részaránya a GDP-ben az 1994-es 40%-ról 2002-re 27%-ra csökkent (WDI, 2020). A szigorú költségvetési politika mellett az infrastrukturális beruházások is visszaestek, és az infrastrukturális hiányosságok (például a közlekedés, szállítás, energiaszolgáltatás terén) komoly növekedési korlátokat jelentettek. Megjegyezzük azonban, hogy bár a gazdasági liberalizáció csökkentette a hazai ipar részarányát, az még így is jelentős maradt. Ez alapvető különbség más latin-amerikai országokhoz (Bizberg, 2019), vagy a térségünkben (Közép- és Kelet-Európából) ismert függő piacgazdasági modellhez

(Nölke-Vliegenhart, 2009) képest. Hangsúlyozzuk továbbá, hogy a Washingtoni Konszenzus reformjait sok esetben brazil módra valósították meg, azaz például a vámokat a legtöbb viszonylatban megszüntették, de a stratégiaileg fontos kivételek, a nem-tarifális korlátozások, bürokratikus és egyéb akadályok (például infrastrukturális hiányosságok) továbbra is jelentős védelmet nyújtottak a nagy hazai belsőpiacnak.

Az IHI öt hosszú évtizede mély nyomott hagyott a brazil gazdaságon. Bár liberális reformok nyomán az állam közvetlen befolyása a gazdasági életre (például a legnagyobb vállalatokra) kétségkívül csökkent, de nem szűnt meg. Sőt sok esetben csak átalakult: az állam többségiből kisebbségi tulajdonos lett, vagy a közvetlen tulajdonosi szerepet felváltotta a közvetett befolyásolás számos új módja, a brazil nemzeti fejlesztési bankon (National Bank for Economic and Social Development – BNDES) vagy annak befektetési alapjain keresztül. Ezt Musacchio és Lazzarini (2014) a *leviatán*²⁰, mint kisebbségi tulajdonos modelljének nevezik.

Mindeközben azonban egyrészt a 2-3% körüli növekedési ütem világviszonylatban sem volt meggyőző, míg Brazíliában kifejezetten alacsonynak számított, hiszen a túlfűtött várakozások mellett a népesség nagy részében csalódást keltett, (és a fejlett világhoz, például USA-hoz való leszakadást sem tudta megállítani). Másrészt a társadalmi egyenlőtlenségek tovább növekedtek (a brazil Gini index az ezredfordulóra elérte a 60%-t), valamint a belső gazdasági erőviszonyok is átalakultak. Az újonnan megerősödő pénzügyi szektor, az infláció letörése érdekében magasán tartott kamatlábak nyomán beáramló külföldi tőke, és a felülértékelődő valuta, mind sértették a brazil ipari szektor érdekeit. Így az ipari lobbis, és az állami szerepvállalás erősítése mellett elköteleződött más csoportok egyre inkább elégedetlenek voltak a liberális gazdaságpolitikával. Továbbá a demokratizálódás következtében megerősödött a civil társadalom, a munkásmozgalmak az ezredfordulóra jelentősen átalakították a társadalmi és politikai erőviszonyokat, és a 2002-es választások jól rámutattak e folyamatok jelentőségére.

²⁰ Itt a *leviatán* a Bibliából ismert tengeri szörny, hétfejű sárkány metaforájával a "mindenható" államra utal.

Lula és a Munkások Pártjának²¹ (Partido dos Trabalhadores – PT) 2002-es történelmi győzelme jelentette az újabb fordulatot a gazdaságpolitikák terén: visszatérés ismét az államilag irányított piacgazdasági modellhez, ami bár kétségkívül számos folytonosságot mutatott a régi IHI alapú fejlesztő állammal, számos téren szakított is azzal. Az új, szociális fejlesztő állam egyik megkülönböztető jegye a rendkívül széles társadalmi bázis, az új társadalmi szerződés volt, amelyet Saad-Filho (2007) a „vesztesek szövetségének” nevezett. Ezzel is utalva arra, hogy Lula a karizmájával és rendkívüli kommunikációs és vezetői képességeivel egy koalícióba tudta terelni a 90-es évtized liberális gazdaságpolitikájának veszteseit: a hagyományos elitet a korábban kirekesztett szegény és sérülékeny rétegekkel és ezáltal többé-kevésbé kiegyensúlyozott hatalmi viszonyokat hozott létre. Ugyanakkor kiemeljük, hogy a Lula által megvalósított gazdaságpolitikai agenda – legalábbis latin-amerikai viszonylatban – nem nevezhető hagyományosan baloldalinak, még kevésbé radikálisnak, sokkal inkább a Cardoso-féle pragmatikus középutat képviselte (európai szemmel akár szociáldemokratának is nevezhetnénk).

A másik fontos új ismérve a huszonegyedik századi brazil fejlesztő államnak a demokratikus berendezkedés, és az a konzultatív, konszenzus-kereső megközelítés, amely Lulát a világ legnépszerűbb politikusává tette, közel 90%-os támogatottsági rátával. Számos olyan új intézmény létrehozása fűződik a nevéhez, amelyek az érintettek bevonásán alapuló közpolitikai döntéshozatal és egyeztetési mechanizmusok kiterjesztését szolgálták (mint például a Társadalmi és Gazdasági Fejlődés Tanácsa, Council of Social and Economic Development – CDES), valamint megjelent a kormányzati szféra és a különböző társadalmi szervezetek közötti párbeszéd és részvételen alapuló költségvetési eljárások támogatása is (Kerstenetzky, 2014: 186-187).

Ugyanakkor a korábbiakban bemutatott töredezett politikai rendszerből adódó kormányzati nehézségekkel Lulának is szembe kellett néznie. A politikai rendszer reformjának hiányában a tiszta, átlátható és korrupciómentes kormányzás hívószavaival kampányoló és hatalomra kerülő Munkások Pártja feláldozta elveit az ország

²¹ A magyar sajtóban és talán köztudatban is két fordítása létezik a „Partido dos Trabalhadores” elnevezésnek, mi azonban Székely Ervin (Wallerstein, 2004) nyomán a szó szerinti fordítást preferálunk, azaz Munkások Pártjaként hivatkozunk rá. A Munkáspárt elnevezés ugyanis tévesen a vargas-i időket és a „Partido Trabalhista”-t idézné. Erre a lényegi különbségtételre Szilágyi Ágnes Judit hívta fel a figyelmemet, amiért ezúton is köszönet illeti.

kormányozhatóságának oltárán (erre már a 2004-es *mensalão-ügy*²², majd a 2014-ben az állami olajvállalat, a Petrobras körül kirobbant, de gyakorlatilag a teljes brazil politikai és gazdasági elitet érintő korrupciós botrány jól rávilágított).

A Lula nevéhez fűződő új, szociális fejlesztő államra jellemző gazdaságpolitikai mix bemutatásához három területet emelünk ki, amelyek nem csak önmagukban jelentősek, hanem az azok közötti oda-visszahatások érdemben erősítették az új fejlesztési modell szegénybarát, befogadó jellegét (ami egyedülálló volt Brazília modernkori gazdaságtörténetében) (bővebben ld. Wylde, 2012; Ricz, 2017).

Elsőként a *szigorú és konzervatív monetáris politikát és az alacsony infláció melletti határozott elköteleződést* említjük, amely gyakorlatilag Cardoso politikáinak a továbbvitele volt és ezáltal a Munkások Pártjának hatalomra kerülését övező várakozásokkal ellentétben a gazdaságpolitikai folytonosságot jeleníti meg. Brazília hiperinflációs tapasztalatainak ismeretében nem meglepő, hogy a (z újra-) demokratizálódás után az első társadalmi igény, amely a politikai napirend élére került az extrém inflációs nyomás megszüntetése volt. Az inflációs célkövetés és az árstabilitás biztosításának azonban ára volt: rendkívül magas reálkamatlábak az alacsony hazai beruházási rátákon keresztül visszafogták a gazdasági növekedést. Az árfolyam-politika is elsősorban az inflációs cél elérését szolgálta, bár az egyre inkább felülértékelődő valuta kedvezőtlen strukturális hatásai is jelentősek voltak (a feldolgozó ipari termékek exportja egyre drágább lett, miközben az import egyre olcsóbb), és tovább erősítették a nyersanyagpiaci boom által vezérelt (kedvezőtlen) strukturális átalakulást. A 3%-os elsődleges többletet megcélzó költségvetési politika és az állami adósságok menedzselése mégis a sikerek sorát gyarapította. Összességében a szolid (ortodox) makrogazdasági menedzsment mind a külföldi befektetők, mind a hazai üzleti csoportok érdekeit szolgálta, és az infláció alacsonyan tartásával a szegényebb társadalmi rétegek (az átlagszavazó) támogatását is élvezte.

A modell második elemét a *gazdasági növekedést ösztönző állami beavatkozások* jelentik, elsősorban az újra napirendre kerülő *aktív iparpolitikát és az infrastrukturális fejlesztési programok*. Az első új iparpolitikai dokumentum a 2003-ban elfogadott Ipari,

²² A *mensalão* a parlamenti képviselőknek jutatott havi pénzösszegre utal, amivel a mindenkori brazil kormánypart az alsóházi képviselők szavazatait vásárolta meg a törvények, reformok elfogadásához.

Technológiai és Külkereskedelmi Politika (Industrial, Technological and Foreign Trade Policy – PITCE) volt, amely erős szektorális fókusz, új innováció-központú megközelítése és ugyancsak új intézményi struktúrája következtében új korszakot jelentett a brazil iparpolitikák történetében, még akkor is, ha az ambiciózus célok megvalósítása nem (vagy csak részlegesen) sikerült. A 2008-ban elfogadott következő iparpolitikai terv (Productive Development Plan – PDP) számos korábbi hiányosságot kiküszöbölt ugyan, de egyrészt a legkülönbözőbb szektorok lobbijának eleget téve a szektorális fókusz elveszett (huszonötre nőtt a támogatandó szektor száma), másrészt a 2008-9-es gazdasági válság nyomán megvalósítása elsősorban az anticiklikus, válságmenedzselést szolgáló intézkedésekre korlátozódott. Ezáltal az új iparpolitikák nem tudtak hozzájárulni a brazil gazdaság strukturális átalakításához, sőt a nyersanyagpiaci boom nyomán bekövetkező kedvezőtlen folyamatokat sem tudták érdemben ellensúlyozni (Almeida – Schneider, 2012). Az export struktúra 2000 és 2010 közötti átrendeződése sokatmondó e tekintetben: míg az ezredfordulón Brazília elsősorban feldolgozó ipari termékeket exportált – főként az USA-ba –, addig 2010-re az export nagyobb részét a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok tették ki – amelyek legfőbb felvevő piaca Kína volt (Nassif et al., 2013). Bár megjegyezzük, hogy a hi-tech termékek exportja is nőtt, de annak növekedési rátája messze elmaradt mind a brazil elsődleges exporttermékek növekedésétől, mind a kínai, vagy indiai hi-tech export felfutásának ütemétől (Nölke et al, 2019).

A 2007-ben elfogadott gazdasági növekedést, és annak gyorsítását célzó infrastrukturális program (Growth and Acceleration Programme – PAC) mintegy 150 mrd. dollárnyi fejlesztést irányzott elő a csatorna- és víz-, valamint elektromos áram hálózat, valamint közlekedési és szállítási infrastruktúra és lakhatás fejlesztésére. A tervdokumentum kialakítása során azonban az elsődleges cél a legszegényebb társadalmi rétegek életkörülményeinek javítása volt, így a PAC első üteme a megvalósítási hiányosságok ellenére a *társadalmi változások katalizátorává* vált (Wylde, 2012:149). A PAC nem csak a magasabb infrastrukturális befektetések révén támogatta a gazdasági növekedést, de a legszegényebb társadalmi rétegek helyzetének javítása által a tovagyrúzó hatások multiplikátor szerepe is jelentős volt. Az új fejlesztési modell ezáltal erőteljesen épített a nagy hazai belső piacra, és a hazai kereslet növekedésének felfuttatására (ld. még következő pont az aktív szociális politikákról).

Össességében azonban az új iparpolitikák és infrastrukturális programok nem tudták megállítani a brazil gazdaság dezindusztrializációját, és az export struktúra kedvezőtlen átalakulását, valamint az infrastrukturális hiányosságok²³ továbbra is a gazdasági növekedés egyik fő korlátját jelentették. Így megállapíthatjuk, hogy az új iparpolitika kudarcra és az infrastrukturális beruházások alacsony szintje, és még alacsonyabb hatékonysága jelentősen aláásta a Lula-modell sikerét és fenntarthatóságát.

Végezetül az új brazil fejlesztési modell védjegyévé az *aktív szociális politikák és munkaerő-piaci beavatkozások* váltak. A tágran értelmezett szociális politikák kifejezetten célozták a kiterjedt szegénység és egyenlőtlenségek csökkentését, ugyanakkor a radikális mértékű újraelosztás egyrészt fiskális korlátokba ütközött, másrészt politikailag sem volt megvalósítható, a fentebb leírt széles, de törékeny társadalmi szerződés fenntartásának kényszere miatt. Ez ugyanakkor nem vezetett társadalom alacsonyabb rétegeinek tett munkáspárti ígéretek elhanyagolásához, hanem új, innovatív megoldásokat eredményezett.

Az új szociálpolitikai agenda egyik legfontosabb pillérét a feltételekhez kötött készpénz transzferek jelentették. A Családi Kassza (Bolsa Família – PBF)²⁴ elnevezésű program a GDP mintegy 0,4%-át kitevő költségvetéssel jelentősen csökkentette az mélyszegénységben élők számát²⁵, és a jövedelem egyenlőtlenségeket is. Számos pozitívuma ellenére a PBF megítélése vegyes, hiszen az amúgy is fogyasztás-orientált brazil társadalomban (Baker, 2009) a rendszeresen juttatott havi segélyek jelentősen növelték a háztartások fogyasztási célú eladósodottságát és így az új brazil középosztály alsóbb rétegeinek pénzügyi függőségét eredményezték (amint Lena Lavinás (2017), brazil közgazdász a *financializáció csapdjának* nevez).

²³ Bár az infrastrukturális kiadások ebben az időszakban elérték a GDP 2,25%-át, ezek egy része a megasport rendezvények luxusberuházásait finanszírozta, ami nem csökkentette a regionális viszonylatban is magas termelési és szállítási költségeket. Másrészt a brazil infrastruktúra alulfejlettségének leküzdésére a McKinsey (2016) számításai szerint húsz éven keresztül a GDP 5%-ának megfelelő beruházásra lenne szükség ahhoz, hogy a chile-i színvonalat megközelítsék.

²⁴ A PBF egy állami szintű családi segélyprogram, amelynek a célja a szegények lehetőségeinek javítása azáltal, hogy a készpénz transzfereket a gyermekek iskolai részvételhez és egészségügyi vizsgálatokhoz, oltásokhoz kötik. A programot eredetileg Cardoso indította a 90-es évek második felében, de Lula reformjai kiterjesztették állami szintre és lényegesen növelték a kedvezményezettek számát.

²⁵ 2003 és 2009 között a legtöbb forrás szerint mintegy 20 millió embert emelt ki a mélyszegénységtől (Soares, 2012), míg további reformok bevezetésével 2013-ra mintegy 45 millió ember számára biztosított egy minimális alapjövedelmet (Kerstenetzky, 2014:181).

Ugyanakkor a szociális politikák az új brazil modellben messze túlmutattak a szociális társadalmi háló kiterjesztésén, és például oktatási téren is számos új intézkedést vezettek be a szegényebb rétegek számára, bár ezek érdemben nem tudták csökkenteni a brazil oktatási rendszer anomáliáit, elitista torzításait (Szilágyi, 2010). Az új intézkedések közül a leghíresebb a nemzetközi mobilitást elősegítő Tudomány Határok Nélkül program²⁶, de a hazai oktatási intézményekben való tanulást is kvótákkal, ösztöndíjakkal támogatták – mint például az Egyetemet Mindenkinek program²⁷). Kerstenetzky (2014:180) emeli ki, hogy számos a szegényebb rétegek képességeit és lehetőségeit kiterjesztő intézkedés az alkotmányba is bekerült kiegészítő módosítás keretében. Sőt további újdonság volt a vállalati szféra bevonása a társadalmi felelősségvállalásba (Wylde, 2012:155).

Lula új szociális programjának szerves részét képezték a munkaerő-piaci beavatkozások, és a munkavállalók érdekeit támogató intézkedések. A leggyakrabban a minimál bérek reálértékének másfélszeresére emelését hangsúlyozzák, de számos új szabályozás és törvénymódosítás új ösztönzőket hívott életre az informális szektor formalizálása irányába, valamint a társadalombiztosításba bevont munkavállalók aránya is jelentősen javult.

Lula kormányzása alatt a szociális kiadások mérsékelt ütemben ugyan, de folyamatosan növekedtek, és a GDP 12,3%-ról 2012-re elérték a 15%-t (Lavinás, 2017:59). Mivel ez a GDP jelentős növekedése mellett zajlott, mindez a rendelkezésre álló források abszolút értékének még nagyobb mértékű növekedését eredményezte, ami jól tükrözi, hogy az új fejlesztő állam modellben a brazil közpolitikák egyik új súlypontját a szociális ügyek jelentették. Továbbá a szociális kiadások egyrészt közvetlenül is hozzájárultak a brazil gazdasági növekedéshez az új évezred első évtizedében, másrészt az új szociális fejlesztő állam modell alapvető eleme volt, hogy a multiplikátor hatásokon keresztül ez a növekmény egy pozitív spirált indított el (Amann – Barrientos, 2014:13)

A 2010-es évek elején, közepén azonban már egyértelműen látszottak a modell gyengeségei is. A hazai kereslet által vezérelt (túlfűtött) gazdasági növekedés a hazai (háztartási és vállalati szféra) jelentős eladósodása mellett zajlott – a banki hitelek

²⁶ Science Without Borders - CSF

²⁷ ProUni – University for All program

állománya a 2005-ös 28%-ról 2010-re 50% fölé nőtt a GDP arányában (Amann – Baer, 2012:418) és a nem-teljesítő hitelek aránya (első sorban az új – alsó – középosztály tagjai között) már 2010 előtt megugrott, majd azt követően még tovább nőtt. Ráadásul a strukturális fronton is kedvezőtlen változások zajlottak: a nyersanyagexporttól való függőség erősödött és a hazai feldolgozó ipari termelés visszaesett. Az infrastrukturális beruházások túl alacsony szintje és nem hatékony elosztása továbbra is a gazdasági növekedés korlátja maradt éppúgy, mint a termelékenység alacsony növekedési rátája. Ez utóbbi messze elmaradt más feltörekvő országok értékeitől, valamint a lényegesen gyorsabb ütemben növekedő reálminimálbérek következtében a brazil gazdaság nemzetközi versenyképessége is leromlott (bővebben a brazil válságról lásd Ricz – Nagy, 2016).

2010 után fokozatosan a modell kifulladásának korábban egymástól külön-külön észrevehető jelei halmozódtak, és eleinte a gazdasági növekedés lassulásában öltöttek testet, majd 2014 második negyedévétől recesszióba fordult Dél-Amerika legnagyobb gazdasága. Hangsúlyozzuk ugyanakkor, hogy az új fejlesztő állam modell bukásához a külső és belső körülmények megváltozása együttesen vezetett, és mindez végül Brazília legsúlyosabb modernkori gazdasági (és politikai, intézményi) válságába torkollott. A fentebb említett belső folyamatok mellett a külső tényezők közül kiemelhető a Brazília által exportált nyersanyagok árának esése, valamint az azok iránti keresletnövekedés lassulása. A központi, föderális kormány (és a tagállamok) is csökkenő bevételek mellett is növekvő (sok esetben alkotmányosan rögzített) kiadásokkal szembesültek, amit eleinte kreatív könyveléssel próbáltak leplezni, de a költségvetési hiány megugrása legkésőbb 2015-re nyilvánvalóvá és tarthatatlanná vált. Ez volt a hivatalos indoka 2016-ban, a Dilma Rousseff visszahívását célzó alkotmányos vádemelésnek (impeachment). Így a 2012-ben megindult (implicit) gazdaságpolitikai kurzusváltás, a Rousseff eltávolítása nyomán hatalomra kerülő Michel Temer elnöksége alatt teljesedett be.

A korábban csak a háttérből segédkező, közvetlen választott tisztséggel nem rendelkező, gyakran „komornyiknak” is nevezett Temer két éves átmeneti kormányzását egy négy pontból álló, ambiciózus reformprogrammal jellemezhetjük, amely többnyire az állami szerepvállalás csökkentését célozta. Először a *költségvetési egyensúly* helyreállítását célzó megszorítási intézkedéseket említjük. A legszembetűnőbb

intézkedés a PEC 55 névre hallgató költségvetési plafon bevezetése volt, amely húsz évre befagyasztotta a költségvetési kiadások reálértékét. De idesorolhatnánk az évek óta napirenden levő nyugdíjreform tervét is (bár ezen a téren végül nem sikerült az alsóházi többséget sem maga mellé állítania). A következő intézkedés csomagot az *üzleti környezet* javítását célzó, mikrogazdasági beavatkozások alkotják. Ezek egyrészt növelték a munkaerő-piac rugalmasságát (csökkentették a munkaerő védelmét az elbocsátások és kiszervezés könnyebbé tételével, valamint a kollektív szerveződés nehezítése által), másrészt az üzleti érdekek érvényesítésének kedveztek a környezetvédelmi előírások enyhítésével, és a bányászati lehetőségek kiterjesztésével. Az infrastrukturális fejlesztések terén a szinte kizárólagos fókusz az energetikai szektorra már Rousseff idején megjelent a PAC második ütemében (Amann - Barrientos, 2016:5), de Temer idején további liberalizációs lépéseket figyelhetünk meg például az olajkitermelés terén, ahol jelentősen csökkentette a helyi tartalomra vonatkozó előírásokat, ezáltal is kedvezőbb helyzetbe hozva a külföldi befektetőket.

Temer gazdaságpolitikai programjának harmadik lábát az *infrastruktúra fejlesztése* jelentette. Az új infrastruktúra-fejlesztési program (Investment Partnership Program – PPI) mintegy 130 mrd. dollárt irányzott elő az olajszektor számára, míg a logisztikai fejlesztésekre mindössze 15 mrd. dollárt terveztek fordítani. Idesorolható még a Növekedési Program (Project Growth) néven futó privatizációs terv, amely eleinte 32 projektet tartalmazott elsősorban a közlekedés, energiatermelés, bányászat és víz- és csatorna-hálózat terén, majd 2017 őszén ezt továbbiakkal egészítették ki (mint például a brazil pénzverde, a nemzeti szerencsejáték és a nemzeti energiaszolgáltató is bekerült a listába). A RenovaBio nevű program pedig az etanol termelés állami támogatását tartalmazta (és 2030-ig a mai termelés megduplázását tűzte ki célul), ezúttal klímavédelmi köntösbe csomagolva.

Végezetül a *külgazdasági kapcsolatok* terén egyértelműen nemzetközi kereskedelem és befektetések felfuttatását priorizálta az új kormányzat, olyan vitás ügyek rendezésével, mint például a Világkereskedelmi Szervezet által is kritizált autóipar támogatási rendszerének felülvizsgálata (az Innovarauto programot a nemzetközi előírásokat jobban szem előtt tartó Rota2030 váltotta fel).

Bár a szociális politikák explicite nem jelentek ebben a reformagendában, számos területen fellelhetőek a társadalmi befogadás ellenében ható gazdaságpolitikai változások, amelyek a társadalom szegényebb rétegeit hozzák egyre nehezebb helyzetbe. A példák sora hosszú, a költségvetési plafon bevezetésétől, a Bolsa Família kedvezményezett körének és a jutatott támogatásoknak a visszavágásán, a lakhatási program (Én házam, én életem - Minha casa Minha vida) és az oktatási programok gyakorlatilag lenullázásáig, számos területet érintettek. Említhetnénk még a munkaerőpiaci szabályozások módosításait, valamint a tervezett nyugdíjreform szegényekre gyakorolt hatásait éppúgy, mint a közbiztonság helyreállítását célzó katonai és rendőri intézkedéseket (és azok nemzetközi megfigyelők által is dokumentált negatív diszkriminációit a szegény és sérülékeny rétegek irányába).

Végül a 2018-as választások eredménye jól jelezte a brazil társadalom hagyományosan erős megosztottságának, szélsőséges polarizáltságának további romlását. A nőgyűlölő, homofób és gyűlöletkeltő megjegyzéseiről híres Jair Bolsonaro, radikális jobboldali populista politikus megválasztása gyakorlatilag egyetlen üzenetre, a *változás ígéretére* vezethető vissza. Trump-i analógiával azt ígérte a választóinak, hogy újra „Naggyá teszi Brazíliát!”. A politikai színtéren bekövetkező illiberális fordulat azonban Brazíliában a liberális gazdaságpolitika melletti elköteleződés kísérte. Bolsonaro, miután nyilvánosan bevallotta, hogy ő nem ért a gazdasághoz, a választási kampányban viszonylag korán már 2018 áprilisában megnevezte a leendő gazdasági szuperminiszterét Paulo Guedes személyében²⁸. Az új gazdasági szuperminiszter a Chicagói Egyetemen szerzett doktori fokozatával, és az elsősorban a gazdasági életben szerzett tapasztalataival új szereplő volt a brazil politikai életben, ugyanakkor egyértelműen a szabadpiaci elvek mellett való elköteleződést jelentette. Bár, ahogy bemutattuk a piacorientált reformok a gyakorlatilag már 2012 óta, Dilma Rousseff első elnöksége második fele óta napirenden voltak a legnagyobb dél-amerikai gazdaságban (amit legkésőbb 2015-ben, a szigorú megszorítások nyomán „ollókezőként” elhíresült Joaquim Levy gazdasági miniszteri kinevezése is jól jelzett), a liberális irány melletti „végső” elköteleződés Bolsonaro és Guedes nevéhez, „furcsa házassághoz” köthető.

²⁸ Az alábbi bekezdésekben erősen építünk a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világ gazdasági Intézetének (KRTK VGI) blogján megjelent két bejegyzésre, valamint a Külügyi és Külgazdasági Intézet (KKI) 4:1 című időszakos kiadványában megjelent írásunkra (Szilágyi et al, 2018).

Bolsonaro kormányzásának első egy éve messze nem a gazdasági prioritásokról szólt, azok gyakorlatilag elhalványultak a legkülönbözőbb társadalmi csoportok ellen intézett illiberális politikai támadások mellett. Az alábbiakban mégis megkíséreljük a retorika és a részben tettek szintjén kirajzolódó gazdaságpolitikai program főbb pontjainak bemutatását. Elsőként említjük az elmúlt évek örökzöld témáját, a *privatizációt*, ami jelzésértékű is a 2012 óta tartó gazdaságpolitikai folytonosság személtetése tekintetében – ehhez elég visszaemlékezni Rouseff, majd Temer privatizációs terveire. Ezek folytatásaként értelmezhető Guedes azon szándéka, hogy a nagy állami vállalatok magánkézbe adása által az államadósságot 20%-kal csökkentse.

Másodikként említhető a *kormányzati kiadások reformja* és a beharangozott *adóreform* kérdésköre. Egy alkotmánymódosítás keretében a kormányzati kiadásokat reálértéken már Michel Temer befagyasztotta az elkövetkező húsz évre, ugyanakkor Guedes további kiadáscsökkentés lehetőségét lebegtette meg, bár annak részletei még nem ismertek. Bolsonaro és Guedes egyik látványos összezörrenése akkor következett be, amikor az utóbbi bejelentette, hogy egy pénzügyi tranzakciós adó bevezetését tervezi, majd Bolsonaro gyorsan „helyesbített”, hogy a miniszter valójában adócsökkentésről beszélt.

Harmadikként a *nyugdíjrendszernek* a már ugyancsak évek óta napirenden levő megreformálását említjük, amelynek során Guedes nyíltan a chilei modellt követi, azaz az állami szerepvállalás radikális csökkentése mellett a magán-nyugdíjpénztárakra, azaz a tőkével fedezett felhalmozási módokra való áttérést preferálja (amelyekben a bérekből történő levonásokat a befizetők a saját számláikon gyűjtik és fektetik be). A brazil Szenátus végül 2019. októberében fogadta el az új törvényt, amely azonnal hatályba is lépett, de számos pont tekintetében a Szenátus végül visszakozott, míg a legtöbb intézkedés esetében öt év átmeneti (türelmi) időszakot határoztak meg.

Végül a negyedik terület a *környezetvédelem*: Bolsonaro az őt támogató nagy földtulajdonos oligarchák (az agribusiness) és a bányászati társaságok képviselőinek az érdekeit szem előtt tartva gyengítette a környezetvédelmi előírásokat. Az elnök a populista retorikájával is bátorította az őslakosok területeit érintő „égetéses” földszerzést és számos további intézkedést meglebegtetett, amelyek elsősorban a

bányászati termékek kitermelésének és a nagyüzemi mezőgazdasági termelésnek (pl. a szója-termelésnek) a felfuttatását célozták.

Összességében a közelmúltig úgy tűnt, hogy Guedes vezérletével a brazil gazdaság visszatérni látszik az ortodox gazdaságpolitikák fő sodorvonalába. Ennek megfelelően a gazdaság liberalizálása és deregulációja, a horizontális beavatkozások és piaci alapú ösztönzők előnyben részesítése, az üzleti és infrastrukturális környezet javítása révén célozták volna a brazil gazdaság versenyképességének javítását. Ugyanakkor ezen eredeti tervek és hangzatos célok megvalósítása egyrészt az elnök és a gazdasági szuperminiszter közötti hatalmi harc függvénye lett volna, másrészt amennyiben meg is született volna valamilyen politikai döntés, azok megvalósítása jelentősen függött volna a koalíciós kormányzás sikerességétől (azaz attól, hogy sikerül-e a törvényhozásban többséget állítani az egyes reformintézkedések mögé). Ugyanakkor a 2020. márciusa óta Brazíliát is elérő koronavírus (COVID-19) járvány és annak nem megfelelő kezelése következtében kibontakozó gazdasági és politikai instabilitás, felülírni látszik az eddigi terveket.

Bolsonaro gyakorlatilag a „tagadás” stratégiáját folytatta, retorikájában és tetteiben is megkérdőjelezte a járvány súlyosságát. Az ellenkezőjére buzdító egészségügyi miniszterét leváltotta, és a gazdasági érdekeket egyértelműen az egészségügyi kockázatok elé helyezve elérte, hogy két hónapon belül Brazília lett a járvány által legjobban sújtott latin-amerikai ország. Mindeközben az elnök támogatottsága folyamatosan romlott, majd az igazságügyi miniszter lemondása nyomán megingott az eddig is törékeny bizalom iránta, és sokan már az alkotmányos vádemelési eljárás (impeachment) elindítását kezdeményezték, bár 2020 május elejéig erre nem került sor. Ugyanakkor a kormány két kulcsminiszterének leváltása után, a gazdasági szuperminiszter, Guedes széke is veszélybe kerülhet, ami kiszámíthatatlan következményekkel járhat a gazdaságpolitikai tekintetében.

Bár a járvány elleni védekezést viszonylag későn kezdték 2020. május elejéig mintegy 6,75%-os ²⁹ fiskális stimulust jelentettek be, és feloldották a költségvetési hiányra vonatkozó plafon szabályozását is. Előrehozták a 13. havi nyugdíj kifizetését, 1

²⁹ <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19#B> Letöltve: 2020-05-07

millió fővel emelték a Családi Kassa kedvezményezett körét, foglalkoztatási támogatásokat és adókedvezményeket vezettek be, valamint kedvezményes hitelfeltételeket jelentettek be mind az üzleti, mind a háztartási szféra számára (miközben a Brazil Központi Bank történelmi mélypontra, 3,75%-ra csökkentette az irányadó – SELIC – kamatlábat).

A politikai rendszer, a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok

A politikai rendszer alapvető vonásainak ismeretében (ld. 2. fejezet), az alábbiakban Kornai (2016) rendszerparadigmájának szellemében a politikai rendszer, a tulajdonviszonyok és a koordinációs mechanizmusok hármására koncentrálunk. A klasszikus kapitalista-szocialista rendszer tipológiában a brazil viszonyok leírása nehézségekbe ütközik. A politikai rendszer ugyan biztosítja a magántulajdon védelmét (még a baloldali fordulat idején sem került sor állami kisajátításokra, mint például Venezuelában, vagy Bolíviában), de a brazil privatizáció egyik legfontosabb egyedi vonása az volt, hogy sok esetben az állami befolyást kreatív és innovatív módokon tartották fenn (bővebben ld. Musacchio és Lazzarini (2014) leviatán, azaz mindenható állam, mint kisebbségi tulajdonos modelljét).

Az állami tulajdon aránya még a privatizációs hullámokat követően is viszonylag kiterjedt maradt Brazíliában: 2009-ben 47 állami társaság tartozott a központi, föderális és 49 a tagállami ellenőrzés alá (összesen 626 milliárd dollár, illetve 66 milliárd dollár értékben). Ezek azonban csak az állam által közvetlenül ellenőrzött és irányított vállalkozások, és nem tartalmazzák állami tulajdonú holding társaságok számos leányvállalatát. Ez utóbbiakkal együtt egyes becslések szerint a közvetlen és közvetett állami tulajdon akár 757 milliárd dollárra is rúghat, ami a GDP 43-45%-ának felel meg (Musacchio-Lazzarini, 2014a:20). Az állami ellenőrzés alatt álló vállalkozások jellemzően a „stratégiai” ágazatokban koncentráálódtak, mint például az olaj (Petrobras), az elektromosság (Eletrobras, Cesp), a víz és szennyvíz (Sabesp) és a bankrendszer (BNDES, Banco do Brasil, Caixa Econômica Federal, Barisul).

A legnagyobb állami tulajdonú vállalatokkal a brazil tőzsdén (Bovespa) kereskednek, bár ezek csak az állami tulajdonú vállalatok 58%-át teszik ki, míg a föderális tagállamok által ellenőrzött cégek esetében az arány 68%. A tőzsdei bevezetés

legalábbis elviekben jobb vállalatirányítási gyakorlatokhoz, a megbízó-ügynök probléma enyhítéséhez és a kisebbségi részvényesek jobb védelméhez vezethet, és ez Brazíliában is sok esetben így történt. Van azonban néhány (jelentős) kivétel, amikor a kormányzati prioritások továbbra felülírják is a jövedelmezőségi kritériumokat vagy a kisebbségi részvényesek érdekeit (bővebben ld. Ricz, 2019). A jellemzően családi háttérre, vagy állami finanszírozásra támaszkodó brazil vállalatok esetében a tőzsdei jegyzés a külső finanszírozás, a magántőke bevonásának fontos eszköze lehetne, de ez csak korlátozottan valósult meg. Pedig a korlátozott állami források és az alacsony hazai megtakarítások által meghatározott bruttó tőkefelhalmozás alacsony szintjének emelése kulcsfontosságú lenne a hosszú távú fejlődés fenntartható finanszírozása érdekében.

Hasonló módon a koordinációs mechanizmusok tekintetében is leginkább egy köztes esetet képvisel Brazília, amennyiben a piaci koordinációt áthatják az állami szabályozások, beavatkozások, valamint a gazdasági szereplők ügyeskedő, „szabályokat-nem-követő” magatartása, és sok esetben a nemzetgazdasági érdekek felülírják a piaci racionalitást, még az elviekben magánkézben lévő cégek esetében is (ld. Vale klasszikus példája³⁰).

A legújabb fejleményeket kiemelve, a demokratikus átmenet kétségkívül utat nyitott a befogadóbb, részvételi alapú döntéshozatali mechanizmusok előtt, és lényeges előrelépés történt számos tekintetben ezen a téren az elmúlt három évtizedben. Sok esetben már a 90-es években megfigyelhető az új intézmények felállítása, új gyakorlatok elterjedése, ám más téren az átütő változásokra várni kellett 2003-ig.

A Munkások Pártjának hatalomra kerülése abból a szempontból is új korszakot nyitott Brazília történelmében, hogy a PT nem volt tagja a hagyományos brazil politikai elitnek (establishment-nek), amely nagyon szoros összefonódáson alapult, és amelyet összetartott a jellemzően évtizedek óta fennálló, személyes ismeretségen alapuló kapcsolati háló, amely összekötötte a hazai, jellemzően családi háttérű vállalkozókat és az állami döntéshozókat (Lazzarini, 2011). A brazil gazdaságpolitikai döntéshozatal nagyon erőteljesen támaszkodott azokra az évtizedek óta fennálló informális

³⁰ A leggyakrabban hivatkozott példa 2011-ben a Vale elnök-vezérigazgatójának – Roger Agnelli – eltávolítása posztjáról. Bár ez az esemény egyedi incidens maradt, jelzésértékű volt más vállalatok irányába, hogy szíveskedjenek figyelembe venni az állami akaratot, az állami részvénytulajdonosok „ajánlásait” vállalati döntéshozatal során.

kapcsolatokra, amelyek a jellemzően azonos børszínű, társadalmi és oktatási háttérű elit tagjai között kialakultak. Ebből a szempontból a Munkások Pártjának hatalomra jutása jelentősen átalakította a korábban „bevált” gazdasági koordinációs mechanizmusokat, amelyek egy része a még a katonai diktatúra idejére nyúlt vissza. Bár Lulának személyes kommunikációs képességei és karizmája, szakszervezeti múltja és helyi politikában szerzett tapasztalatai révén többnyire sikerült új szövetségeseket találnia, a legkülönbözőbb érdekcsoportokat (ideig-óráig) maga mellé állítania, az így kialakuló nagyon „vegyes” érdekszövetség törekénynek bizonyult, különösen amikor a gazdasági növekedés lassult, majd recesszióba fordult (Serrano-Melín, 2015).

A gazdasági koordináció szempontjából számos további tekintetben is meglehetősen ellentmondásos volt az új fejlesztő állam időszaka. Korábban elképzelhetetlen lett volna Brazíliában, hogy a hazai ipari elit vagy a külföldi tőketulajdonosok és a Munkások Pártja koalícióra lépjenek és harmonikusan együttműködjenek egy szegénybarát és befogadó fejlődést támogató nemzeti gazdasági stratégia megvalósításában. Ez mégis átmenetileg működőképes volt. Egyrészt, ahogy bemutattuk a Munkások Pártjának hatalomra kerülése után jelentősen módosította a gazdaságpolitikai agendáját, és gyakorlatilag egy mérsékelt, szociáldemokrata típusú modellt alakított ki. Másrészt az új iparpolitikai elképzelések pedig éppen a vele szemben legszkeptikusabb hazai ipari szektor támogatását célozták (más kérdés, hogy inkább kevesebb, mint több sikerrel) (bővebben lásd Diniz – Bresser Pereira, 2016). Ugyanakkor a Lula által megvalósított szociális fejlesztő állam modell, amelynek főbb elemei a béremelés, a szociális háló kiterjesztése, a szakszervezeti és egyéb érdekképviselők erősítése, az állami bankok szerepének növelése és a beruházások állami irányítása voltak, értelemszerűen többnyire ütköztek a hazai üzleti csoportok érdekeivel. Jól jelezte ezt, amikor a romló gazdasági körülmények közepette Rousseff váltotta Lulát és azonnali korrekciókra kényszerült, mert a korábbi íratlan társadalmi szövetség, koalíció felbomlott.

Ugyanakkor a 14 éves kormányzás alatt a PT is részévé vált a brazil politikai-gazdasági elitnek, és az ország kormányozhatósága (Saad-Filho, 2007) gyakorlatilag megkövetelte, hogy a szokásos, már bevált politikai gyakorlatokat („politics as usual”) átvegye és alkalmazza a Munkások Pártja (Kingstone – Power, 2017). Az egyik

leggyakrabban idézett mondás e tekintetben Rousseff nevéhez fűződik, aki még miniszterként kiállt az állam és üzleti szféra közötti „jó értelemben vett intim kapcsolat” pozitív megítélése mellett (Schneider 2013: 171).

Összességében a brazil gazdasági koordináció sok esetben az állam (törvényhozás és állami ügynökségek, hivatalok képviselői), valamint az üzleti szféra (jellemzően a hazai üzleti csoportok) képviselői közötti informális kapcsolatokon alapul. Miközben az üzleti szféra (külföldi és hazai, kis és nagy, ipari és mezőgazdasági, formális és informális törésvonalak mentén) nagyon töredezett és az iparági érdekérvényesítő szervezetek gyengék, az egyes cégek és cégvezetők egyéni érdekei és problémáinak a megoldása dominál (Kingstone, 2018), az összehangolt iparági érdekérvényesítés helyett. Ugyanakkor a másik oldalon, az állami szféra is jellemzően töredezett, egymással versengő minisztériumok és ügynökségek együttese, amely alapjaiban tér el az erős, központilag irányított, meritokratikus bürokráciával és szinte „mindenható” tervehatósággal rendelkező kelet-ázsiai ideáltípustól. Az állami és üzleti szféra közötti kapcsolatok erőteljesen támaszkodnak a személyes ismeretségre, és még a törvényhozásban is az individualizmus érvényesül (a töredezett alsóház, gyenge és nem program-alapú pártok, valamint a kormányozhatóság előfeltételeként megjelenő koalíciós kényszer miatt az egyes erős képviselők, politikai személyiségek támogatása kulcsfontosságú lehet). Mindennek ellenére az általános közvélekedés szerint a 2000-es években a Munkások Pártjának kormányzása során a brazil állam viszonylagos autonómiára tett szert, az intézmények független és szakszerű működése terén jelentős előrelépés következett be, és az állam relatíve erős kézzel tudta irányítani a gazdaság működését (Gaitán – Boschi, 2015).

Az elmúlt évek kiterjedt korrupciós botrányai ugyanakkor jól rámutattak a politikai és gazdasági elit szoros összefonódásának, az informális és személyes kapcsolatokra építő koordinációnak és közvetve a brazil politikai rendszer működésének az árnyoldalára.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Brazíliában megfigyelhető gazdasági koordinációs mechanizmusok (más feltörekvő és fejlődő gazdaságokhoz hasonlóan) erőteljesen építenek az állam és képviselői, valamint a hazai üzleti szféra és képviselői közötti az *informális, sokszor személyes kapcsolatokra*. E tekintetben jelzésértékű, hogy

Sergio Lazzarini (2011), a brazil gazdaság működésének egyik neves szakértője – sajnos csak portugál nyelven elérhető könyvében – *kapcsolati kapitalizmusnak* (Capitalismo de Laços) nevezi a brazil piacgazdaságot³¹.

A brazil KV intézményi alapjai

A kapitalizmus változatai irányzat keretein belül az elemzések többnyire öt területre fókuszálnak a különböző országokra, országcsoportokra jellemző főbb kapitalizmusváltozatok, ideáltípusok lehatárolása során. Az alábbiakban mi is ezekre a területeket tekintjük át: elsőként röviden bemutatjuk a brazil vállalatirányítás és -finanszírozás főbb ismérveit, majd az iparági kapcsolatokat (azaz a munkaadó és munkavállaló közötti kapcsolatrendszer), végül pedig az oktatási és képzési, valamint az innovációs rendszerek főbb jellemzőit, változásait elemezzük.

1. Vállalatirányítási és -finanszírozási rendszer

A brazil vállalati struktúra rendkívül koncentrált és számos törésvonal mentén töredezett, amely részben hagyományos jellemző (gyökerei akár a gyarmati gazdaságig nyúlnak vissza – nagy vállalkozók versus mikro-vállalkozások, formális versus informális szektor), részben azonban az IHI és a legújabb államkapitalista modell nemzeti bajnokokat támogató hazai gazdaságpolitikai tovább erősítették a szegmentációt (Casanova – Kassum, 2014). Ezt a struktúrát az 1990-es évek privatizációja nyomán teret nyerő külföldi vállalatok tovább színesítettek.

A brazil vállalatokra jellemző a koncentrált tulajdonosi struktúra, valamint az ellenőrzési jogok és döntéshozatal ugyancsak kevés, bennfentes kezében összpontosulnak. Az évtizedes privatizációs hullámok és tervek ellenére a brazil állam számos csatornán keresztül erőteljes befolyással van a brazil vállalatokra (kisebbségi tulajdonosként, aranyrészvényesként, vagy a brazil fejlesztési bankon illetve más állami vállalatok nyugdíjalapjain keresztül). A legújabb államvezérelt fejlesztési ciklus alatt a vállalati szektor állami irányítása újra megerősödött, ehhez elég az új iparpolitikai

³¹ Lazzarini könyvében a társadalmi kapcsolatháló elemzéssel térképezte fel a brazil üzleti szférán belüli, és az üzleti és állami szféra közötti kapcsolatokat. Több mint 800 vállalatot vizsgálva 1996 és 2009 között arra a következtetésre jutott, hogy az informális kapcsolatok döntő jelentőségűek. Ezek egyrészt a régi oligarchák és állam közötti hagyományos összefonódásra vezethetőek vissza, másrészt azonban a 90-es évek privatizációi során továbbberősödtek, és a Munkások Pártjának kormányzatai alatt is alapvetően hozzájárultak a rendszer stabilitásához.

intézkedésekre, a beruházások állami irányítására, vagy a BNDES kedvezményes hiteleire gondolni, amelyek elsődlegesen a brazil vállalatok nemzetközi piacra lépését támogatták³², de mindeközben a hazai piacon is a további koncentráció irányába hatottak.

A BNDES tevékenysége ugyanakkor hozzájárult a vállalatirányítási és finanszírozási gyakorlat átalakulásához is: a tőkepiacok jelentős fejlődésnek indultak a 90-es évek liberalizációja nyomán. Ez a hazai üzleti csoportok jelentőségét, kifejezetten az önfinanszírozó családi irányítású vállalatokban hagyományos centralizált és hierarchikus döntéshozatalt (legalábbis elviekben) csökkenthette volna, de ez csak fokozatosan és részben valósult meg. A tőzsdére bevezetett cégek esetében – elviekben – a kisebbségi részvényesek érdekei is megjelenhettek volna, de ez is korlátozott maradt (Musacchio – Lazzarini, 2014).

Ugyanakkor a brazil gazdaságban leginkább a 90-es évek privatizációs hulláma óta a külföldi tulajdonú multinacionális vállalatok (MNV-k) jelenléte számos iparágban jelentős. Az 50 legnagyobb brazil cég közül 20 külföldi kézben van, igaz többnyire jelentős hazai versenytársakkal szembesülnek a brazil piacon. Így a hatalmi, alkupozíciójuk sokkal kevésbé domináns, mint más liberálisabb regionális versenytársak, vagy a KKE térségből ismert függő piacgazdaságok esetében (Nölke et al, 2019). Bár ennek valamelyest ellentmond Schneider (2013) érvelése, amely szerint egyes iparágakban (például autóipar vagy elektronika) az MNV-k az 1990-es évek óta kiszorították a brazil cégeket, és jelentősen csökkentették a hazai iparpolitika eredményességét is. Itt a klasszikus példa az autóipari támogatásokhoz kötődik, amit több szerző is egyenesen a német cégeknek adott ajándékként emleget.

Mindent együttevén a külföldi MNV-k jelenléte egyrészt jelentős törésvonalat jelent a brazil vállalati struktúrában, másrészt tovább színesíti a brazil vállalatirányítási elvek és gyakorlatok tárházát, valamint komplikálja a vállalati és állami szféra közötti kapcsolatokat.

³² Ennek afrikai megvalósulásáról részletesen és szemléletesen ír Mészáros (2017).

Bár napjainkra a legtöbb brazil nagyvállalatot a tőzsdén jegyzik, azok döntő többsége még mindig erőteljesen támaszkodik az alapító családi tulajdonosokra³³ (Perez – Lluch, 2016), vagy más fő részvényesi csoportokra (nem ritkán az államra, vagy annak „kinyújtott karjaira” – a hazai bankokra, vagy intézményi befektetőkre), mindkét esetben jellemzően már nem többségi, hanem kisebbségi részvényesként (Musacchio – Lazzarini, 2014). További jellemzője a brazil vállalatirányítási valóságnak, hogy az állam nem passzív szereplőként van jelen a háttérben, hanem kifejezetten *aktívan* használja fel részvényesi hányadát (vagy más formális vagy informális előjogait), hogy a megakadályozzon olyan fontosabb vállalati döntéseket, amelyek nem esnek egybe az állami prioritásokkal³⁴ (Schneider, 2013:172). A brazil állam tehát rendkívül innovatívnak és kreatívnak bizonyult a tekintetben, hogy hogyan tartsa meg a befolyását a privatizált cégek esetében is (lásd például az Embraer és a Vale eseteit), és ez az új kisebbségi tulajdonosi rendszer (indirekt állami befolyással) jelentősen befolyásolta a 2000-es évek végén a vállalatirányítási gyakorlatokat Brazíliában.

Mind a családi, mind az állami kontroll alatt levő cégek működése relatíve független a tőzsdék rövid távú változásaitól, és a részvényesek rövid távú profitmaximalizáló érdekeitől. Ez alapjaiban különbözteti meg a brazil modellt a liberális piacgazdaságoktól. A cégek hosszú távú túlélésének szempontjai, és a bennfentesek érdekeit szem előtt tartó vállalatirányítás inkább a koordinált piacgazdasági modellre hasonlít, de brazil specifikumokkal. Ezek azonban a hagyományos hierarchikus viszonyok továbbélését jelentették, amennyiben az állam, és állam-közeli szereplők biztosítják a kormányzati politikák, prioritások figyelembevételét a magánvállalatok esetében is.

Ilyen különlegesség például a pénzpiacok fejlődése, a tőzsdei jelenlét gyakoribbá válása ellenére a kisebbségi részvényesi jogok gyakorlatilag rendszerszintű megsértése, az átláthatóság és egyéb előírások brazil módra való „teljesítése”. További specifikumként említhetjük a 2000-es években a munkásmozgalmak, érdekképviselői szervek bevonását a vállalati döntéshozatalba a nyugdíjalapokon keresztül³⁵, ami

³³ Sok esetben azonban nem közvetlenül, hanem egy ún. piramis rendszeren keresztül jutunk el a végső tulajdonoshoz, amely azonban többnyire még mindig az alapító család tagja.

³⁴ Ld. a korábban említett Vale klasszikus példája.

³⁵ Datz (2013) egyenesen „nyugdíjalap developmentalizmusnak” nevezi a 2000-es évek új fejlesztés modelljét.

ugyancsak a piaci rövidtávú logika háttérbeszorítását, és a hosszú távú nemzeti érdekek erősítését szolgálta a Munkások Pártjának kormányzása idején (Nölke et al, 2019).

Érdeemes azt is kiemelni, hogy a brazil kis- és közepes vállalatok továbbra sincsenek jelen a tőzsdén, nem jutnak hozzá külföldi forrásokhoz és a befektetéseik finanszírozása során a hazai piacon is korlátokba ütköznek (Aguilera – Haxhi, 2018), egyrészt a nagyon magas hazai kamatlábak, másrészt a hazai pénzintézetek, fejlesztési bankok kedvezményes hiteleinek ugyancsak nagy vállalatokat előnyben részesítő hitelezési politikája és gyakorlata miatt.

Végül a kiterjedt informális szektor jellemzően egyéni vagy mikro-vállalatai még több korlátba ütköznek gazdasági tevékenységei finanszírozása során, és az így kialakuló informális intézmények és gyakorlatok általában a bizonytalanságot növelik, a hatékonyságot csökkentik, és gyakran hozzájárulnak a korrupció terjedéséhez, fenntartásához (Estrin – Prevezer, 2011).

Összességében a Musacchio és Lazzarini (2014) által a *leviatán, mint kisebbségi részvénytulajdonosi modellnek* hívott új állami befolyásszerzési formát talán valamilyen államilag irányított koordinációnak is nevezhetnénk. Mindez azonban számos olyan brazil sajátossággal rendelkezik, amelyek sokkal inkább az állami szereplők és magánszféra szereplői közötti hierarchikus (alá- és fölérendeltségi) kapcsolatot és a személyes ismeretség jelentőségét erősítették, és nem a piaci szféra szereplői közötti önkéntes, horizontális alapon megvalósuló koordináció irányába hatottak. Ebből a szempontból a Schneider (2013) által leírt hierarchikus szerveződés Brazíliában a huszonegyedik század elején továbbberősödött (és nem gyengült).

2. Beruházások finanszírozása

Az előző pontban bemutattuk, hogy a tőkepiacok fejlődése vegyes hatással járt a brazil vállalati tevékenységek finanszírozási gyakorlata tekintetében. Mivel a tőzsdei és pénzügyi forrásszerzés relatíve korlátozott (10% alatt) maradt, az alábbiakban a brazil vállalatok beruházási döntéseit, gyakorlatát tekintjük át röviden.

A brazil állam köztudottan és hagyományosan számos közvetlen és közvetett eszköz által segíti a hazai cégek beruházásait, hiszen a rendkívül magas hazai kamatlábak mellett azok finanszírozása piaci alapon nem versenyképes. Az állami

támogatás számos formát ölthet az adókedvezményektől a nemzeti fejlesztési bank, a BNDES által nyújtott kedvezményes hitelekig³⁶. Bár ez a finanszírozási rendszer hátrányosan érintette a kis- és közepes brazil cégeket, kétségtelenül bizonyos stabilitást jelentett a nagyobb cégek számára, amint ez a 2008-9-es válság során nyilvánvalóvá vált.

A BNDES hagyományosan központi szerepet játszott a brazil gazdaságban, a legújabb kori brazil államkapitalista változatban azonban ez tovább erősödött. Sőt szinte „világhírűvé” vált a brazil GDP 7,5%-t kitevő, a Világbank akkori hitelkihelyezéseinek népszerűsítésére rugó hitelállományával (Mazzucato, 2013). A BNDES hitelek a 2000-es években elsősorban a brazil vállalatok nemzetközi terjeszkedését voltak hivatottak elősegíteni, ugyanakkor e célból a hazai közepes méretű vállalatok összeolvadását, felvásárlását is támogatták, ami tovább erősítette a hazai vállalati struktúra koncentrációját (Casanova – Kassum 2014; Mészáros, 2017). Azt azonban látni kell, hogy a brazil vállalatok nemzetközi terjeszkedését támogató BNDES hitelezési politika nem a hitelpiaci korlátok feloldását célozta (azaz nem a kis- és közepes méretű vállalatokat támogatta). Hanem azokat a hazai nagyvállalatokat, „nemzeti bajnokokat” támogatta, amelyek jó eséllyel indultak a globális piaci versenyben (de ezáltal a nemzetközi pénzpiacokon is képesek lettek volna hitelt felvenni). Ugyanakkor a brazil gazdaság struktúrájának és komparatív előnyeinek ismeretében ez jellemzően a nyersanyagsektorban és élelmiszeriparban tevékenykedő cégeket (például a húsfeldolgozó JBS) jelentette. Ez tovább erősítette a hierarchikus piacgazdaságokra jellemző alacsony egyensúlyi szintet, amelyben az alacsony technológia és alacsony képzettségi szint együttese az extenzív növekedési források kimerülése után közepes fejlettségi csapdát eredményez.

A brazil bankok által nyújtott hitelek a vállalati nyereség visszaforgatása után a második legfontosabb finanszírozási forrást jelentették a brazil vállalatok számára. Schneider (2013: 171) világbanki adatokra hivatkozva mintegy 32%-ra teszi ezek arányát. A banki finanszírozás ugyanakkor túlmutatott a nemzeti fejlesztési bank tevékenységén. Nölke és szerzőtársai (2019) hívják fel a figyelmet arra, hogy a brazil bankszektor gyakorlatilag hazai (félleg állami, félleg magán) kézben van, ám a

³⁶ Az Embraer fejlesztési költségeinek közvetlen állami finanszírozása például nemzetközi port kavart, amikor a kanadai versenytárs, Bombardier beperelte a brazil céget a Kereskedelmi Világszervezetnél (WTO-nál), amely végül az illegális támogatási rendszer megszüntetésére kötelezte a dél-amerikaiakat.

magántulajdonban levő brazil bankok esetében is nagyon erőteljes az állami kontroll és befolyás. Így azok a brazil cégek, amelyek kedvezményes hitelt vesznek fel a hazai bankoktól, jellemzően közvetetten állami támogatásban részesülnek és kedvezőbb feltételekhez jutnak, mintha a globális pénzpiacokon jutnának forrásokhoz (Caseiro – Masiero 2014). A bizonyos stratégiai célokra elkülönített, felcímkezett hitelek aránya a 2000-es években jelentősen megnőtt, mind a brazil cégek hosszú távú finanszírozási igényeinek kielégítésére, mind a vidéki háztartások, valamint lakhatási célú beruházások finanszírozására (ahogy ezt a Lula modell bemutatásánál említettük). Ez a támogatási gyakorlat ugyanakkor a hazai hitelpiac kettészakadásához vezetett, hiszen nagyon nagy szakadék választotta el a támogatott hitelkonstrukciókat a nem támogatott, piaci alapú hitelektől. Ez a piaci szegmentáció jelentős hátrányba hozta a kisebb (és közepes méretű) brazil vállalatokat, tovább erősítve a hagyományosan duális, vagy még pontosabban megfogalmazva töredezett vállalati struktúráját.

A hosszú távú beruházás finanszírozás másik, relatíve új pillére Brazíliában a nagy nyugdíjalapok tevékenységéhez kapcsolódik, amelyek ugyancsak a Lula éra alatt váltak főszereplőkké. A Munkások Pártjának hatalomra kerülése után ezek a (jellemzően nagy állami vállalatokhoz kötődő) nyugdíjalapok finanszírozták az infrastrukturális beruházások döntő többségét, az energia, a közlekedés és az olajszektorban. A legkézenfekvőbb példa a Petrobras, olajipari óriás mélytengeri fúrásainak finanszírozása, amely a nyugdíjalapok (elsősorban Petros) nélkül nem valósulhatott volna meg (Datz, 2013).

3. Iparági kapcsolatok

A munkaadók és munkavállalók közötti régi, klientelizmuson alapuló egyedi korporatista rendszer jelentős átalakuláson ment át az újkori demokrácia évtizedei alatt. Napjainkra egy neokorporatista rendszer alakult ki, amelyben a háromoldalú egyeztetéseket a kormányzat, az iparági szintű szövetségek és a szakszervezetek között intézményi szintre emelték, és az utóbbi kettő számára részvételi lehetőséget biztosítottak a politika-alkotási folyamatban.

A Munkások Pártjának hagyományos ideológiája, és legfőbb támogatói bázisa, valamint Lula szakszervezeti múltja kellő biztosítékot jelentett arra, hogy jelentős

erőfeszítések történjenek a kormányzat részéről az üzleti és munkavállalói szférával való kapcsolatok javítására, intézményesítésére. Doctor (2007) emeli ki, hogy ez egy lassú, hosszadalmas és fokozatos folyamat volt, amelynek keretében apránként módosították a meglévő intézményeket és meglévő csatornákat a megváltozott politikai és gazdasági környezethez. A már említett CDES jó példa az állam, az üzleti szféra és a munkavállalók közötti párbeszéd intézményesítésére. Ugyanakkor a hierarchikus szerveződés itt is tetten érhető, amennyiben a hangsúly jellemzően az üzleti szféra és a munkavállalók csúcsszervezeteinek bevonásán volt, amit a fentebb említett szerző a *makro-szintű neokorporatizmus* intézményesítésének nevez.

Mivel azonban az iparági szintű szerveződés és a munkavállalói érdekképviselet is jellemzően gyenge, ez ugyancsak felértékeli az egyes nagyvállalatok és szakszervezetek vezetőinek személyét, személyes kapcsolatait, ezáltal is erősítve a *kapcsolati alapú kapitalizmust* (Lazzarini, 2011).

Másik oldalról ugyanakkor ez egy ugyancsak brazil módra megvalósított „korporatizmus”, hiszen bár a brazil ipari vállalatok egy része állami támogatással létrehozta a munkavállalók részvételét biztosító intézményeket és jelentős reál béremelést hajtott végre, a brazil munkavállalók nagy része továbbra is képviselet nélkül maradt és relatíve alacsony (és bizonytalan) jövedelemre tett szert. Ez a szegmentált munkaerő-piac és munkavállalói érdekképviselet jelentős eltéréseket mutat a hagyományos törésvonalak mentén, mint állami versus magántulajdonban levő cégek, nagy valamint kis- és közepes vállalatok viszonylatában, vagy a hazai versus külföldi tulajdon szerint. Ugyanakkor a valós képet Brazíliában tovább kell árnyalni, számos további dimenzió tekintetében jelentős egyenlőtlenségeket találhatunk (a munkakörülmények és jövedelmi viszonyok jelentős eltéréseket mutatnak földrajzi, észak-dél viszonylatban, de a formális és informális szektor tekintetében, és akár a nemek és etnikai hovatartozás alapján is). Bár a Munkások Pártjának kormányzása alatt megindult a munkakörülmények és a munkavállalói érdekképviselet lassú, de folyamatos javulása, ugyanakkor ez egy relatív és részleges folyamat volt, amely a brazil munkavállalók tömegeit nem érintette. Hasonlóan érvelhetünk a rendkívül kiterjedt munkaerő-piaci szabályozások tekintetében is: egyrészt azok sok esetben csak papíron léteztek, és csak részlegesen kerültek végrehajtásra, másrészt az informális szektorban

vagy bizonytalan, alkalmi szerződésekkel alkalmazott munkavállalók tömegei számára semmilyen védelmet nem nyújtottak.

A munkaerő-piac duális jellege a legújabb államkapitalista kísérlet során is fennmaradt, bár az informális szektor egy részének formalizálása tekintetében részleges sikereket értek el, az *elitista* hozzáállás gyakorlatilag érintetlenül hagyta a továbbra is informális, vagy szürke zónában tevékenykedő cégek munkavállalóit. Sőt számos nagyobb, nemzetközi versenynek kitett cég esetében is az alkalmi munkaszerződésekkel foglalkoztatottak lényegesen kedvezőtlenebb elbánásban részesültek (például az építőiparban), hiszen esetükben a cég költségelőnyét éppen az alacsony bérek és kedvezőtlen munkakörülmények alkották, így értelemszerűen nem támogatták (nem tették lehetővé) az erős munkavállalói érdekképviselők létrejöttét (Nölke et al, 2019).

Összességében látható, hogy a brazil esetben nem beszélhetünk általánosan az európai koordinált piacgazdaságokra jellemző hagyományos korporatista rendszer nemzeti szintű működéséről. Még a gazdaság azon szegmenseiben is, ahol a szakszervezeti képviselő viszonylag erős (akár nemzetközi viszonylatban is magas tagsággal rendelkeznek), azok jellemzően nem a hagyományos módon működtek, nem a munkáltatói szervezetekkel való intézményesített kapcsolatok, kollektív cselekvés és tárgyalás révén próbálták a munkavállalók érdekeit érvényesíteni, hanem közvetlen politikai kapcsolatok, személyes ismeretségek által. Mind a munkaerő-piaci szabályozás, mind a szakszervezeti szerveződés sűrűsége tekintetében a brazil eset felfelé lóg ki a latin-amerikai regionális körképből, de ez a felszínes kép csalóka lehet. A kiterjedt és szigorú szabályozás végrehajtása nem biztosított, valamint a szakszervezeti tagság sok helyütt kötelező, de nem jelent valódi érdekképviselőt, és főként nem az üzemek, műhelyek szintjén dolgozó munkavállalók tömegei számára (Schneider, 2013:173).

Ugyanakkor még az egyértelműen a munkavállalókat támogató munkáspárti reformok nyomán sem sikerült Brazíliának kitörni az alacsony képzettségen és alacsony béreken alapuló termelési rendszer fogságából. Az alacsony munkanélküliség, a munkaképes korú lakosság stagnálása, az informális szektor részleges formalizálása, bizonyos gazdasági tevékenységek délkeletről északkeletre való áthelyezése, mind abba az irányba mutatnak, hogy egyre kevesebb további tartalék van az extenzív növekedés fenntartására. Így a további gazdasági növekedés és fejlődés előfeltétele az alacsony (és

a reálbérektől messze elmaradó ütemben növekvő) termelékenység erőteljesebb javítása, többek között magasabb oktatási és képzési beruházások, valamint ezek színvonalának javítása által (Canuto – Cavallari – Reis, 2013).

4. Oktatási és képzési rendszer (*skill regime*)

A hagyományosan duális szerkezetű brazil gazdaságban és társadalomban jellemzően sem a munkavállalók tömegei, sem a vállalatok többsége nem szembesült erős ösztönzőkkel a humántőkébe történő beruházásra, a munkavállalók képzettségének emelésére, képességeik fejlesztésére. Ez ugyancsak nem új jellemző, Szilágyi Ágnes (2004, 2010) kitűnően mutatja be a brazil iskolarendszer és szakképzés kialakulását és annak „elitista” szerveződését a kezdetektől napjainkig.

A huszonegyedik század elején a brazil Munkások Pártjának kormányzatai jelentősen növelték az oktatási kiadásokat, amely a GDP arányában 2015-re elérte a 6,2%-ot³⁷ (2000-es 4% alatti értékről). Számos programmal próbálták elősegíteni a felsőfokú végzettséget szerzők arányát. A Tudomány Határok Nélkül (CSF) program keretében több mint százezer brazil diák számára vált lehetővé a külföldi részképzés, míg az Egyetemet Mindenkinél Program (ProUni) megduplázta a felsőfokú végzettséget szerzők arányát, és hasonló tendenciák voltak a posztgraduális képzésben és a természettudományos területen (STEM) is (Gupta et al. 2013). Ugyanakkor nemzetközi viszonylatban továbbra is alacsonyak a brazil értékek, és a PISA eredmények³⁸ terén 2000-es években elért enyhe javulás ellenére jelentős a brazilok lemaradása (és például kínai és indiai összevetésben tovább nőtt) (OECD, 2018). Az alacsonyabb szinteken valamelyest meggyőzőbb az oktatási teljesítmény javulása: az iskolában töltött évek átlagos száma a 2000-es 5,6 évről 2015-re 7,6 évre nőtt, a középfokú végzettséget szerzők aránya 55% felé emelkedett (UNDP, 2019). Ugyanakkor ezek az értékek nagyon eltérnek a gazdaság különböző szektoraiban alkalmazott munkaerő viszonylatában: lényegesen magasabbak a nemzetközileg versenyképes szektorokban, mint a hazai kis- és közepes vállalatok (KKV-k) esetében.

³⁷ <http://uis.unesco.org/en/country/br>

³⁸ Brazília között még mindig elmarad az OECD országok átlagától mind a három PISA felmérés által vizsgált területen (matematika, olvasás és természettudományok). Bár az átlagos matematikai teljesítmény jelentősen javult 2003 és 2009 között, 2009 után sem a matematika, sem a többi készségek terén nem változott jelentősen az átlagos teljesítmény (OECD, 2018)

Szinte közhely számba megy, hogy a képzettségi szint emelése lassú, időigényes folyamat, az oktatási kiadások jelentős növelése a társadalmi szegmentáció miatt, csak bizonyos rétegeket ért el, és a legújabb költségvetési megszorítások következtében nem várható a megindult kedvező trendek folytatódása.

A brazil vállalatok hagyományosan nem, vagy nagyon kivételes esetben fektettek be a munkaerő házon belüli képzésébe. A kivételek sorát gyarapítja néhány nagyvállalat, mint például az Embraer vagy az Embrapa saját kutatási és képzési programja, amelyek azonban egyrészt jelentős állami hátszéllel valósultak meg, másrészt a munkavállalók nagyon szűk körét érintették. A brazil vállalatok többsége azonban alacsony tudást és technológiát igénylő (vagy technológia-intenzív, de nagyon kis képzett munkaerő igényű) szektorokban van jelen, és a jellemzően rövid távú munkaszerződések miatt sem érdekelt a munkavállalók képzésébe befektetni.

Mégis Schneider (2013:173) amellet érvel, hogy Brazíliának a 2000-es évek új államvezérelt kísérlete során lett volna lehetősége kitörni a hierarchikus piacgazdaságokra jellemző alacsony tudásszint és képességek, valamint alacsony fejlettségi szint egyensúlyával jellemezhető (közepes jövedelem) csapdájából, de ez inkább a keresleti oldal által vezérelt folyamat volt (és kevésbé a fentebb említett, államilag finanszírozott kínálati oldali változások domináltak).

A 90-es évek liberalizációs reformjai, majd a 2000-es évek relatíve stabil és jó gazdasági növekedése következtében Brazíliában regionális viszonylatban megnőtt a magasabb képzettségű munkavállalók iránti kereslet. Ebben szerepet játszott például a hazai új középosztály által támasztott keresleti többlet, ami hatványozottan jelentkezett a magasabb hozzáadott értékű termékek és szolgáltatások terén. De az új iparpolitikák következtében jelentősen megnőtt a hazai K+F tevékenységek aránya, valamint több tényező szerencsés együttállása következtében a külföldi MNV-k ugyancsak egyre inkább Brazíliába telepítették K+F tevékenységeik egy részét (így Brazília a K+F regionális központjává vált a dél-amerikai kontinensen). E tekintetben jelentős vonzerőt jelentett a fejlesztés-orientált gazdaságpolitikák számos új eleme mellett az a tény is, hogy a 90-es évekre visszanyúló oktatás politikák eredménye következtében Dél-Amerika legnagyobb országában a 2000-es években évente több mint 10.000 hallgató szerzett doktori fokozatot. Ugyanakkor a 2000-es évek végére ez a potenciál kifulladásra

látszott, és számos szektorban a cégek a képzett munkaerő hiányára panaszkodtak, amit jól jelzett, hogy a térségben itt volt a legmagasabb az egyetemi végzettség esetén elérhető jövedelemtöbblet (skill premium) (Schneider, 2013:173)

Hosszú távon a jól képzett munkaerő hiánya, az az iránti magas kereslettel párosulva a humántőke befektetések boom-ját hozhatta volna, de ma már tudjuk, hogy a Temer által bevezetett költségvetési plafon jelentős érvágást jelentett az oktatási kiadások terén, míg a 2015-16-os brazil válság, és azóta elhúzódó gazdasági kilábalás a keresleti oldalt is visszavetette, nem utolsósorban a K+F kiadások visszavágása okán.

Talán valamelyest reménykeltő lehet, hogy a 2010-es években számos tömegdemonstráció hívta fel a figyelmet arra, hogy a munkáspárti oktatási reformok nem múltak el nyom nélkül, és a társadalom egyre szélesebb (az alsó középosztálybeli) rétegei számára világossá vált, hogy megéri a képzésbe befektetni. Napjaink illiberális fordulata, Bolsonaro akadémiai szféra ellenes nyilatkozatai és tettei paradox módon éppen ennek a rétegnek a határozottabb kiállásához vezethetnek, ami hosszú távon akár kifizető stratégiai is lehet.

Végezetül a szakképzés terén jelentős hagyományokkal bír Brazília (a legrégebbi intézményt 1942-ben alapították), és egy viszonylag diverzifikált szakképzési struktúra alakult ki, állami, kvázi-állami és magánszereplők részvételével. A 2000-es években ezen a téren is jelentős előrelépések történtek. A szakképzésre fordított állami kiadások a 2007-es 0,04% -ról 2013-ra 0,2% -ra emelkedtek a GDP arányában (IADB, 2015). Talán a legátfogóbb, legismertebb program a Rousseff által 2011-ben bevezetett Pronatec program, amely 8 millió kurzust kínált, elsősorban a brazil KKV-k számára fontos alacsony komplexitású képességek fejlesztésére (ami azonban legfeljebb korlátozott hatást érhet el a brazil gazdaság strukturális átalakulása tekintetében).

5. Innovációs rendszer

A brazil vállalatok többsége még mindig sokkal inkább költség alapon versenyez, és nem innovativitása által emelkedik ki a mezőnyből (Cassiolato – Lastres, 2019). Ezt a megállapítást azonban árnyalni kell, a vállalati struktúra tekintetében legalább három csoportot kell elkülöníteni: hazai KKV-k, a brazil tulajdonban lévő nagyvállalatok és üzleti csoportok, valamint a külföldi MNV-k helyi leányvállalatai. A többi hierarchikus

latin-amerikai gazdasághoz és a KKE függő piacgazdaságaihoz hasonlóan a brazil gazdaság számos innovatív szektorában a külföldi vállalatok dominanciáját figyelhetjük meg (az információtechnológiai – IT – szektor, elektronika vagy az autógyártás terén is). A külföldi MNV-k pedig jellemzően saját anyaországukban végzik a K+F tevékenységeik legnagyobb részét, ami elviekben jelentősen korlátozza a brazil gazdaság innováció alapú fejlődésének potenciálját. Bár látni fogjuk, hogy épp a 2000-es években bizonyos fokú elmozdulás e tekintetben is megvalósult.

Ezzel szemben a hazai KKV-k jellemzően megelégszenek a viszonylag védett hazai, vagy regionális piacon versenyképes „elég jó” termékek termelésével (Nölke et al., 2019), amihez nem szükséges élenjáró innováció, elégséges a külföldi innovációk adaptációja. Ugyanakkor a hazai piac és kereslet felpörgetésére építő fejlődési modell kifulladásával ennek a stratégiának a hosszú távú sikeressége igen csak kétséges (Gupta et al, 2013).

Végezetül a hazai nagyvállalati szektor számos vállalata hagyományosan jelentős K+F tevékenységeket végez, például az agráripár (Embrapa), a repülőgépgyártás (Embraer), vagy az olajkitermelés (Petrobras) és biomassa/energetika területén (Cassiolato – Lastres, 2019).

Schneider (2013) hívja fel rá a figyelmet, hogy az oktatási és képzési rendszerhez hasonlóan a 2000-es években beindult kedvező folyamatok a kutatás és fejlesztés (K+F) tevékenységek és az innovációs rendszer tekintetében is megfigyelhetőek. Számos példát hoz annak alátámasztására, hogy ebben a tekintetben is felcsillant a remény, hogy Brazília egy magasabb szintű fejlődési pályára kerülhet. Sajnos a 2015-16-os válság, és az azt követő politikai bizonytalanság fényében, utólag ez is illuzórikusnak bizonyult.

Az új fejlesztő állam szigorította, megerősítette a helyi tartalom politikákat, és ezáltal közvetve is technológia transzferre kényszerítette a külföldi MNV-ket. Mindennek következtében az elektronikai és IT cégek mintegy 3 milliárd dollár értékben fektettek be Brazíliában 2006-17 között³⁹, ugyanakkor az 1991-es innovációs törvényben rögzített támogatások miatt Brazília összetűzésbe került a Kereskedelmi Világszervezettel (WTO-val), és 2019-ben már Bolsonaro elnöksége alatt lépett élete az új innovációs törvény, amely már figyelembe veszi a nemzetközi előírásokat.

³⁹ <https://www.bnamericas.com/en/news/whats-behind-brazils-proposed-new-ict-subsidies>

A 2000-es évek új iparpolitikái felélesztették a kijelölt stratégiai szektorokban a hazai iparágak védelmét, és jelentős állami kutatási támogatásokat nyújtottak ezek számára. A nemzeti bajnok brazil vállalatok az általános gyakorlattal és közhiedelemmel ellentétben sok esetben kihasználták a nyersanyag-piaci boom időszakát és növelték a K+F tevékenységekbe való befektetéseket (Amann-Cantwell, 2012; Schneider, 2015). Jó példa erre a São Paulo partjainál a mélytengeri alapzatban talált olajmezők esete, amelyek a hagyományos közgazdasági megítélés szerint nyersanyag átokhoz is vezethettek volna a kifejezetten gyenge, latin-amerikai intézményi környezetben (Terry, 1997). Az érvényben lévő helyi tartalom előírások és a Petrobras stratégiája következtében azonban jelentősen növelték a cég K+F beruházásait, annak érdekében, hogy a mélyfúrásokhoz szükséges technológiákat megszerezzék. Ez akár a huszadik századi állami szabályozásoknak, támogatásoknak és fejlesztési politikáknak a pozitív hagyatéka (is) lehet(ne), bár a korrupciós botrányok felülírták az elért eredményeket. Sok más példát is lehetne említeni például a repülőgépgyártás és az Embraer, az acélipar és Gerdau, vagy a mezőgazdasági kutatás-fejlesztés és Embrapa viszonylatában, amelyek mind jellemzően olyan szektorokat érintenek, amelyeket az IHI kormányzatok jelentősen támogattak a 60-70-es években (Schneider, 2015).

2007-re a Vale és a Petrobras, a két nyersanyagóriás együtt összesen több mint 1 milliárd dollárt költött K+F tevékenységekre, ami az összes brazil K+F kiadás 4%-t tette ki, de a magán K+F kiadások arányában elérte a 10%-t is. Ugyancsak a Vale (részben BNDES finanszírozással), létrehozott egy saját kutatóintézetet (ITV – Instituto Tecnológico Vale), három másik kutatóintézet támogatásával, és 2011-re az az új intézet felelt a cégen belüli K+F kiadások harmadáért (Schneider, 2013:170). Természetesen felhívjuk rá a figyelmet, hogy a sem a Petrobras sem a Vale nem klasszikus magáncégek, mindkettőt állam alapította, a Petrobras a mai napig állami többségi tulajdonban van, a Vale-t privatizálták, de kifejezetten erős maradt az állami befolyás mind a beruházási döntések, mind például a felső vezetés személye vagy a stratégiaalkotás tekintetében.

Végezetül a 2000-es évek elején a Votorantim, ami az egyik legjelentősebb hazai üzleti csoport, létrehozott egy kockázati tőke leányvállalatot (VNN – Vontorantim Novos Negocios), a tevékenysége diverzifikálására. Tizenkét új projektbe fektettek be, amiből négy lett sikeres, majd 2010-ben váratlanul bezárta ezt az „üzletágot” a cég (pedig a négy

sikeres projekt pénzügyi megtérülése elérte a 60%-os nagyságrendet), de a startupokat sikeresen értékesítette (Schneider, 2013:171). Ugyanakkor a Votorantim esete inkább a kivétel, és más hazai üzleti csoportok alig fektettek be K+F tevékenységekbe. A latin-amerikai szinten magasnak tekinthető K+F kiadások, továbbra is jelentősen elmaradtak a fejlett országok szintjétől, például az OECD átlagtól, és a magánszektor K+F kiadásai (Petrobras nélkül) az országos érték felét sem érték el (ami az OECD átlag harmadát jelenti). A 2000-es években az MNV-k hozzájárulása a magán K+F kiadásokhoz jelentősen emelkedett, elsősorban az ipari szektorban, és elérte nagyságrendileg az ipari szektorban megvalósuló magán K+F közel felét, az összes magán K+F 20%-t (uott.).

Ugyanakkor a magánszektor K+F beruházásai erőteljes állami ösztönzők mellett valósultak meg, kirívó példa az információtechnológiai (IT) szektor. Egyes becslések szerint az adókedvezmények a magán K+F befektetések 35-40%-át tették ki a 2000-es évek második felében (uott.).

A Munkások Pártjának kormányzatai kifejezetten célozták az innovációs tevékenységek további szektorokra való kiterjesztésének ösztönzését (ld. PDP), de a külső és belső körülmények megváltozása következtében beszűkült fiskális térben ez nem igazán volt sikeres (Balestro – Gaitán, 2019). A sikeres végrehajtást többek között nehezítette a széttöredezett intézményi háttér, a kompetenciák szétaprózottsága és az intézményi rivalizálás is.

Összességében, ha a többi ideáltípushoz képest szeretnénk pozicionálni a brazil vállalati szféra illetve kapitalizmusváltozat innovációs potenciálját, akkor Brazília ebben a tekintetben is köztes esetnek tekinthető. Egyrészt nagyobb a hazai piac, és erősebb (diverzifikáltabb) a hazai üzleti szféra, másrészt a régi fejlesztő állam (IHI időszak) célzott beavatkozásai néhány stratégiai szektorban évtizedes állami támogatással jelentős technológiai szintet, tudást és kiterjedt K+F tevékenységeket eredményeztek (helyenként akár globálisan is vezető technológiákat, akár cutting-edge innovációt is), és ez a történelmi hagyaték a mai napig érezteti „áldásos” hatását.

A 90-es években a brazil gazdaság a külföldi MNV-k térnyerésekor a diverzifikáltabb, erősebb hazai ipari szektorral rendelkezett (mint például a közép- és kelet-európai poszt-szocialista gazdaságok), és a kiterjedtebb hazai vállalati szféra által végzett K+F tevékenységek más közeget jelentettek. Egy erősebb bázisról indulva,

regionális vezető szerepre tudott szert tenni Brazília, mind a GDP arányában K+F-re költött kiadások tekintetében, mind az újonnan a dél-amerikai kontinensre érkező befektetések (és azok K+F tevékenységei) szempontjából. Továbbá a 2000-es évek folyamán az új ipar- és innovációs politikák következtében a dél-amerikai kontinensen tevékenykedő MNV-k regionális kutatási központjává nőtte ki magát. Jelzésértékű, hogy Brazília a latin-amerikai K+F kiadások 60%-ért felel, míg a GDP-hez való hozzájárulása mindössze 45%.

Temer 2016-os hatalomra kerülésével azonban az innovációs tevékenységek ösztönzése lekerült a gazdaságpolitikai napirendjéről. Ez jól tükröződik az intézményi változásokban (a tudomány-, technológia- és innováció politikáért felelős minisztérium bekerült a telekommunikációért felelős minisztérium alá) és a kormányzati kiadásokban is, hiszen 2018-ra a brazil kormány tudomány és technológia célú kiadásai a 2002-es szintre estek vissza (Cassiolato – Lastres, 2019:16).

Összességében megállapíthatjuk, hogy a nemzeti innovációs rendszer és finanszírozás tekintetében is jelentős változások zajlottak Brazíliában az ezredfordulót követően. Az állami támogatásokat és ösztönző közeget kihasználva, valamint építve az egyre képzetesebb munkaerőre, az egyetemek, kutatási intézmények és vállalatok közötti szorosabb együttműködésre bizonyos (hagyományosan erős) területeken nemzetközileg is elismert eredményeket értek el a nagy brazil vállalatok (például mezőgazdasági, egészségügyi kutatások, repülőgépipar, olajkitermelés). Ugyanakkor ezek egyelőre sokkal inkább szigetszerűen jellemzőek Brazíliában, és a gazdaság jelentős részét érintetlenül hagyták. Végezetül a gazdasági válság és azt követő stagnálás, valamint a jelentős politikai és intézményi változások az utóbbi években visszavetették a technológiai fejlődés ütemét és az innovatív tevékenységek finanszírozása (egyre inkább piaci alapon) sok esetben nehézségekbe ütközik.

Komparatív előnyök, intézményi komplementaritások és ellentmondások a brazil kapitalizmus-változatban

A VoC irodalom klasszikus ideáltípusai esetében az egyes vizsgált intézményi területek között megfigyelhető jelentős intézményi komplementaritások hozzájárultak az alapvető jellemzők tartósságához, a modellek közötti különbségek tartós

fennmaradásához. Ennek tükrében érdemes a brazil egyedi jellemzők közötti oda-vissza hatásokat is elemezni, hiszen az azok közötti kapcsolatok alapján érthető meg a brazil kapitalizmusváltozat állandósága (folytonossága), vagy akár ezek tükrében értelmezhető napjaink politikai és gazdaságpolitikai fordulatának jelentősége.

A huszonegyedik század elején két fontos trendet emelhetünk ki a latin-amerikai régióban, amelyek különböző módon és mértékben érintették a térség országait (bővebben ld. Kingstone, 2018; Bizberg, 2019): a nyersanyagár boom és a baloldali politikai fordulat. Az előbbi értelemszerűen a nyersanyag szektor irányába tolt a „kedvező” természeti adottságokkal rendelkező brazil gazdaságot, míg utóbbi valamelyest paradox módon ugyancsak a hierarchikus gazdasági szerveződést erősítette (nem annyira a munkáspárti kormányzás politika-alkotása, vagy gazdaságpolitikai stratégiája, szándéka okán, hanem a brazil politikai rendszer adottságai, a kormányozhatóság szükségszerűségei következtében). A magas nyersanyagárak elviekben automatikusan arra ösztönözték a diverzifikált tevékenységi körrel rendelkező üzleti csoportokat, hogy a nyersanyag-kitermelésre fókuszálják erőforrásaikat. Brazíliában azonban számos példát találhatunk arra, hogy a kedvező körülmények között a magasabb árbevétel egy részét K+F tevékenységekbe investálták a cégek (például Petrobras, Vale, vagy akár a Votorantim), ugyanakkor ez nem lett tartós tendencia, a gazdasági recesszió és korrupciós botrányok közepette jellemzően éppen ezek a tevékenységek estek először áldozatul.

A korábbi fejezetekben bemutattuk, hogy a brazil gazdaság regionális viszonylatban relatíve diverzifikált struktúrával rendelkezik, amelynek kialakulása jelentős részben az IHI időszakra vezethető vissza. Bár a 2000-es években a feldolgozó ipari termelés és export visszaesett, és a nyersanyagok és mezőgazdasági termékek iránti felfutó kereslet következtében bizonyos fokú strukturális (és kereskedelmi) visszarendeződés zajlott, néhány „stratégiai” iparágban a komparatív előnyökre építő klaszterek nemzetközileg is versenyképesek tudtak maradni. Ugyanakkor a brazil vállalatok komparatív előnye jellemzően a természeti erőforrásokon és olcsó munkaerőn alapszik, és sokkal kevésbé (ritkábban) jellemző a magas (vagy növekvő) termelékenység és a jó minőségű termékek vagy innováció alapú versenyelőny (bár ez utóbbira is van egy-egy példa, lásd etanol-gyártás). A brazil export struktúra

kedvezőtlen átalakulását ideig-óráig ellensúlyozni tudta a növekvő hazai (és részben regionális) piac. 2012-re azonban a hazai és nemzetközi körülmények megváltozása következtében az új fejlesztő állam modellje kifulladt, és a brazil gazdaság 2014 második félévben recesszióba süllyedt. Láthatóvá vált, hogy bár az államilag irányított modell egyes intézményi komplementaritásai viszonylag jól működtek, más területeken a diszfunkcionalitások domináltak (Nölke et al., 2019).

A mérleg pozitív oldalán kiemeljük, hogy a hazai (nagy-)vállalkozói szféra és az állam között viszonylag stabil koordináció alakult ki (akár a régi, diktatórikus fejlesztő állam idejére, akár az újabb, demokratikus, munkáspárti vezetéssel megvalósított modellre gondolunk). Ebben a brazil nemzeti fejlesztési bank mindvégig központi szerepet játszott, bár tevékenysége az évtizedek alatt jelentősen átalakult (Cavalcante, 2018), a BNDES mindvégig stabil, aktív alakítója volt (és maradt) a hosszú távú nemzeti fejlesztési stratégiának.

A brazil vállalatirányítási- és finanszírozási rendszer tartósan a családi vállalkozásokra, és az állami (többségi, majd kisebbségi) tulajdonosi, irányítói szerepvállalásra, valamint a BNDES kedvezményes hiteleire épült, amelyek „hatékonyan” közvetítették az állami prioritásokat. Ezáltal a brazil állam jelentős (közvetett) szerepet játszott a brazil vállalatok sikeres nemzetközi terjeszkedésében a 2000-es évek elején, valamint a stratégiai szektorokban jelentős technológiai fejlődést tett lehetővé (például a hazai tartalom szabályozásokkal, közbeszerzési előírásokkal, és egyéb támogatások révén). Mindez szigetszerűen jól működő szegmensek, ún. „hatékonysági zsebek” (pockets of efficiency) kialakulásához, fennmaradásához vezetett. Ez azonban a kelet-ázsiai tapasztalatokkal szemben sokkal inkább enklávé módon alakult ki, és a brazil gazdaság duális (szegmentált) szerkezete fennmaradt, a törésvonalak sok esetben még markánsabbak lettek. Ebből a szempontból a hazai nemzeti bajnokok támogatásán alapuló (régis és) új iparpolitikák jellemzően a hierarchikus jegyek fennmaradását erősítették (bár a technológiai fejlődés és innováció fókuszú megközelítés nem kompatibilis a HME ideáltípusával, a brazil esetben ezt részben ellensúlyozta a részleges megvalósítás és az érintettek korlátozott köre).

A kis- és közepes hazai vállalatok tekintetében kettősséget figyelhetünk meg: egyrészt ezek a vállalatok legfőbb versenyelőnye hagyományosan a relatíve alacsony

munkaerő-költség volt, másrészt az oktatás terén megfigyelhető előrehaladás, és a reálbérek jelentős emelkedése új kihívásokat és lehetőségeket jelentett a számukra. A hazai fogyasztás felfuttatása és az új középosztály által gerjesztett szolgáltatás-intenzív többletkereslet átmenetileg jól követte a kínálati oldalon megjelenő változásokat.

Schneider (2013:190) ezen változások inkompatibilitását emeli ki a hierarchikus piaczgazdasági ideáltípusával, amelyben az alacsony képzettség és alacsony bérek jelentik az egyensúlyi helyzetet. Ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy az új brazil szociális fejlesztő állam modell nem csak az elméleti ideáltípustól tért el a 2000-es években, de mind a kevésbé progresszív (Chile, Mexikó, Kolumbia), mind a radikális nacionalista (Venezuela, Bolívia, Ecuador) kísérletek tükrében egyedinek tekinthető.

Egyértelműen a pozitív intézményi komplementaritások között kell említeni a stabil makrogazdasági menedzsment (alacsony infláció) és a költséghatékony szociális politikák szerepét a hazai keresleten alapuló gazdasági növekedési stratégia megvalósításában, ez az egyik alapvető különbség, ha a brazil modellt a többi nagy (hazai piaccal rendelkező) feltörekvő gazdasághoz, például Kínához és Indiához hasonlítjuk (Nölke et al, 2019). A szociális fejlesztő állam kiépítésében jelentős szerepet játszott Lula és a Munkások Pártjának hagyományos társadalmi bázisa, valamint a szakszervezetekkel ápoltszoros kapcsolata. Az új társadalmi szerződés a brazil történelemben egyedül álló módon tudta (még ha csak ideiglenesen is) koalícióba szervezni a hagyományos brazil üzleti elitet, és a társadalom szegény és sérülékeny rétegeit. Azaz viszonylag innovatívan és kreatívan a főbb koordinációs mechanizmusok⁴⁰ hierarchikus vonásainak megtartása mellett, kiterjesztette a redisztribúciós mechanizmusokat is, ami hosszabb távon épp a hierarchia ellenében hat(hatott volna).

A mérleg *negatív oldalán* azokat a hagyományos tényezőket említjük, amelyek gyökerei messzire nyúlnak vissza Brazíliában, de a legújabb államilag irányított modell sem tudta érdemben megváltoztatni, vagy épp ellenkezőleg egyiket-másikat tovább

⁴⁰ Kifejezetten érdekes esettanulmány lehetne a brazil médiapiac hierarchikus struktúrájának elemzése, amelyet a katonai diktatúrák óta az ugyancsak családi vállalkozásként indult Globo hálózata dominál, és ez a hierarchikus dominancia a napjainkig fennmaradt, és az info-kommunikációs technológia fejlődése sem tudta ezt érdemben megváltoztatni.

erősítette. Első és legfontosabb talán azon szélsőséges és tartós társadalmi egyenlőtlenségek említése, amelyeket a 2000-es években valamelyes ugyan csökkentett a jó gazdasági növekedés és a szociális politikák kiterjesztése, de ezek a szegmentált munkaerő-piac és oktatási rendszer alapvető jegyeit nem tudták (tartósan) megváltoztatni, és a társadalmi mobilitás továbbra is korlátozott maradt. Továbbá a nemzeti bajnokokat és multinacionális vállalatokat, és kifejezetten azok K+F intenzív tevékenységeit támogató új iparpolitikák tovább erősítették a szegregációt a munkaerő-piacon, a magasan kvalifikált és hosszú távú munkaszerződéssel rendelkező szűk kivételezett réteg, és az alacsony képzettséggel és jellemzően rövid távú szerződéssel, vagy informális szektorban dolgozó tömegek között. Bár a munkáspárti kormányzatok növelték például az átlagosan iskolában töltött évek számát, vagy a felsőfokú végzettséget szerzők arányát, összességében (éppen a kiegyensúlyozott társadalmi szerződés következtében megvalósított mérsékelt reformok, és a költségvetési korlátok miatt) nem tudtak felülkerekedni a munkaerő-piac és oktatási rendszer hagyományos duális szerkezetén. A 2016 óta bekövetkezett politikai változások pedig az addig elért csekély eredményeket is vizályaúra fordították, költségvetési megszorításokkal, a felsőoktatási kvóták és ösztöndíjak megszüntetésével, a munkaerő-piaci szabályozások megváltoztatásával.

A társadalomban és a gazdaságban jelenlevő tartósan magas egyenlőtlenségek, valamint a bemutatott gazdasági intézmények a hierarchikus struktúrák újratermelésének irányába hatnak. Mind a szegényebb társadalmi rétegek, mind a gazdasági szereplők oldalán csökkentik az ösztönzőket az oktatásba és a képzésbe való befektetésre. Ebből az ördögi körből talán kiutat jelenthetett volna a 2000-es évek elején a szociális fejlesztő állam modellje, de egyrészt a történelmi örökség leküzdéséhez az oktatás területén is átfogóbb, mélyebb reformokra és kifejezetten hosszabb időtávra lett volna szükség, másrészt sok esetben a megvalósítás is hiányos, elégtelen volt (Lavinás, 2017).

Bemutattuk továbbá, hogy a politikai rendszer sajátosságai és az ország kormányozhatóságának egyedi igényei is a hierarchikus kapcsolati rendszereket erősítették, mind formális, mind informális csatornákon keresztül. A Cardoso által megkezdett, majd Lula által folytatott, kiterjesztett intézményi reformok részben ez

ellen hathattak volna. A gyakorlatban azonban nem sikerült érdemi áttörést elérni, és a konzultáción, az érdekeltek bevonásán és részvételén alapuló döntési mechanizmusok jellemzően az érdekképviselők csúcsszerveit érték el, amelyeket azonban többnyire informális, személyes kapcsolatok révén kooptált a kormányzat. Így azok a valóságban nem töltötték be az alulról szerveződő, tömegek érdekeit képviselni tudó és akaró intézmények szerepét. Ugyanakkor a 2016-is, Dilma Rossueff hatalomból való eltávolítását célzó alkotmányos vádemelési eljárás is jelzésértékű a brazil politikai rendszer működése tekintetében. A papíron az alkotmány adta lehetőséget kihasználva, a brazil társadalom és politika hagyományos elit rétege gyakorlatilag a saját céljai megvalósítása érdekében eltávolította a Munkások Pártját a hatalomból, hiszen az általa megvalósított szegénybarát politikák éppen a felső középosztály hagyományosan privilegizált társadalmi, gazdasági és politikai pozícióját rontották. Az alkotmányosnak „álcázott” eljárás, valójában egy kőkemény politikai játszma eszközévé vált, és végeredményben véget vetett a brazil szociális fejlesztő állam kísérletének, és ezáltal legalábbis egyelőre elvágta a befogadóbb, társadalmilag kiegyenlítettebb fejlődés lehetőségét Brazíliában.

Végezetül a társadalmi és strukturális egyenlőtlenségek az innovációs alapú fejlődést is akadályozták. Az új, innovációt középpontba állító ipar-, és fejlesztéspolitikák jellemzően továbbberősítették az éles egyenlőtlenségeket és a gazdaság hierarchikus felépítését, hiszen gyakorlatilag csak azokat a legversenyképesebb cégeket érték el, amelyek eleve kedvezőbb helyzetből indultak, és nem is célozták a termelési struktúrák azon szegmenseit, amelyek a brazil társadalom többségének jólétét befolyásolják (Cassioletti – Lastres, 2019).

Összességében megállapíthatjuk, hogy a huszonegyedik századi brazil államilag irányított fejlesztési modell nem tudta érdemben és tartósan ellensúlyozni a történelmileg kialakult hierarchikus struktúrákból adódó negatív intézményi komplementaritásokat. Jelentős változásokat ért el ugyan az egyez részterületek vonatkozásában (például a vállalatirányítás, és -finanszírozás, a szegénységcsökkentés, az oktatás-képzés, és a K+F tevékenységek terén), de mindezen változások nem érték el a kritikus szintet ahhoz, hogy alapjaiban változtassák meg a brazil kapitalizmusváltozat működési mechanizmusait. A politikai szintéren 2016 óta bekövetkezett változások

pedig az eddig elért részleges eredmények erodálását vetítik előre, és egyúttal a hierarchikus struktúrák erősítésének irányába hathatnak. Ahhoz azonban, hogy az ezen a téren bekövetkező változásokat érdemben megítélhessük, még nincs meg a történelmi perspektíva. Ugyanakkor meggyőződésünk, hogy a(z állami szerepvállalással, politikai rendszer sajátosságaival és világgazdasági integráció szempontjaival) kiterjesztett VoC elemzési keret a jövőben is releváns marad a brazil (és latin-amerikai) kapitalizmusváltozatok időbeli evolúciójának elemzésére, vagy akár komparatív tanulmányozására. Napjaink politikai változásainak tükrében kifejezetten érdekes lesz a közeljövőben a brazil hazai üzleti csoportok, és multinacionális vállalatok stratégiáit és tevékenységeit vizsgálni, valamint az ezekből és a liberális gazdaságpolitikák megvalósításából adódó következményeket nyomon követni a társadalom alsóbb rétegeinek helyzete tekintetében (különös tekintettel a képzés és oktatáshoz való hozzáférés, a munkaerő-piaci változások – az informális, bizonytalan foglalkoztatás – és tágabb értelemben az egyenlőtlenségek alakulása szempontjából).

„Ginga kapitalizmus”

A mindenkori fejlődési, felzárkózási lehetőségeket a globalizált világgazdaságban legalább három tényező befolyásolja: egyrészt az adott gazdaság technológiai fejlettségének a szintje, a világgazdasági integrációjának módja és a hazai gazdasági intézményi környezete. Schneider (2009, 2013) meggyőzően érvelt amellett, hogy a sajátos múltbeli adottságok következtében Latin-Amerikában általában és Brazíliában különösen egy hierarchikus piacgazdasági modell alakult ki, amely jelentősen és tartósan különbözik a világ más (fejlettebb) régióiban megfigyelhető kapitalizmusváltozatoktól. Ennek a sajátos modellnek a hazai intézményi struktúrája négy alapvető tényező mentén írható le: a multinacionális vállalatok, valamint a hazai üzleti csoportok szerepe, a szegmentált munkaerő-piac, valamint az oktatási és képzési rendszer anomáliái tekintetében.

Az ezredforduló óta a latin-amerikai országok többségében, de Brazíliában különösképpen jelentős változások zajlottak a technológia, a kereskedelem és a hazai intézmények hármásának vonatkozásában. Ezek közül az alábbi főbb tendenciákat emelhetjük ki Schneider (2013) és Kingstone (2018) nyomán: 1. dezindusztrializáció (a

feldolgozó ipari tevékenységek egy része az olcsóbb munkaerőt kínáló ázsiai országokba települt át – a kivételt talán Mexikó jelenti e tekintetben); 2. reprimarizáció, az az elsődleges termékek térnyerése mind a termelési, mind az exportstruktúrában (a felfutó ázsiai kereslet és magas világpiaci árak következtében); 3. a hazai üzleti csoportok és multinacionális vállalatok terjeszkedése az elsődleges szektorban (viszonylag alacsony technológiai színvonal és K+F tevékenységek mellett – láthattuk, hogy e tekintetben a brazil vállalatok egy része kivételt jelentett); és végezetül 4. a munkavállalók nagy része megrekedt az alacsony képzettséget igénylő, alacsony termelékenységű szektorban.

Az írásban vázlatosan bemutattuk a huszonegyedik századi brazil kapitalizmusváltozat főbb ismérveit, a latin-amerikai hierarchikus piacgazdasági modellből kiindulva, de kiegészítve azt főbb egyedi sajátosságokkal és a változások dinamikájával. Külön hangsúlyt helyeztünk az ezek közötti kapcsolódásokra, intézményi komplementaritásokra és ezáltal tematizáltuk az intézményi útfüggőség versus útteremtés dilemmáját napjaink Brazíliájában.

A huszonegyedik századi brazil fejlesztő állam kísérlet jó tesztet jelentett a hierarchikus piacgazdaság koncepciója számára. A 2000-es években úgy tűnt, hogy Brazília tudja a latin-amerikai országok közül a legjobban a hierarchikus kapitalizmus negatív jegyeit ellensúlyozni, és akár ki is törhet a közepes fejlettség csapdájából. Az új szegénység- és egyenlőtlenségek csökkentésre fókuszáló, az oktatás és technológia fejlesztését is célzó, ugyanakkor erőteljes állami irányítással megvalósított gazdaságpolitika újszerű modellt jelentett a latin-amerikai kontinensen. Mára már tudjuk, hogy (sajnos) Brazília egyértelműen elakadt ebben a kísérletben, és mind a politikai, mind a gazdasági életben kurzusváltás zajlott le, amely az elitista, hierarchikus modell irányába való visszarendeződést valószínűsíti.

Ahhoz, hogy jobban megértsük a brazil esetet a klasszikus VoC vállalatközpontú megközelítését ki kellett egészíteni az állami szerepvállalás vizsgálatával (ami inkább a fejlesztő állami irodalmak sajátja), és a politikai rendszerbe való beágyazottsággal (Kornai rendszerparadigmája szellemében), hiszen ezek nélkül nem érthető meg a brazil piacgazdaság működése, valamint a brazil fejlődési pálya sem.

Az alábbiakban a brazil kapitalizmusváltozat egyedisége mellett érvelünk. Bár az számos hasonlóságot felmutat a latin-amerikai országok kontextusában megfogalmazott

hierarchikus piacgazdaság ideáltípusával (Schneider, 2013), alapvető ismérvekben és számos részterületen mégis eltér azoktól (Kingstone, 2018; Bizberg, 2019). Ilyenek például nagy hazai belsőpiac és a relatíve diverzifikált hazai ipari szektor, valamint a lényegesen kisebb külgazdasági kitettség – mint akár Chile vagy akár Mexikó esetében.

A brazil kapitalizmusváltozat azonban ugyancsak különbözik a nagy feltörekvő országok államvezérelt kapitalista modelljétől (Nölke et al, 2019), amelynek iskolapéldája Kína (de bizonyos területeken India is sok hasonlóságot mutat). Láthattuk például az elmúlt évtizedekben a gazdaság strukturális átalakulása ellenkező előjellel zajlott, az egyenlőtlenségek hagyományosan magas és tartós szintje, valamint az informális szektor kiterjedtsége alapvetően más fejlődési kontextust jelentett. Továbbá a szociális segélyek és a banki hitelezés elérhetőségének kiterjesztése és a hagyományosan fogyasztás-orientált brazil társadalom lehetővé tette a 2000-es évek elején a Munkások Pártjának kormányzatai számára a hazai fogyasztás felpörgetésén alapuló gazdasági növekedési modellt (ami egyelőre az ázsiai országokban a kifejezett kormányzati kísérletek ellenére elbukott a társadalom „ellenállásán”).

Mégsem tekinthető egy “klasszikus” hibrid rezsimnek sem a brazil kapitalizmusváltozat, hiszen azokban a diszfunkcionalitások dominálnak, míg az utolsó fejezetben bemutattuk, hogy a brazil esetben a pozitív intézményi komplementaritások éppúgy jelen voltak, mint a negatívumok.

Végezetül visszatérve arra az írás elején feltett kérdésre, hogy hogyan is tudnánk egy szóval röviden jellemezni az állam által dominált brazil piacgazdaság működését, jobb híján a *ginga kapitalizmusra* szavazunk.

A *ginga* a brazil futball világból származik, annak az ősi, hagyományos, szamba és capoeira elemekre is építő kreatív, trükkökkel operáló foci stílusnak az elnevezése⁴¹, amely az 1950-es hazai fiaskó után 1958-ban elhozta a brazilok számára a hón áhított világbajnoki címet. A huszadik század elején mesterségesen létrehozott brazil nemzeti identitásban központi szerepet kapott a futball, nemzeti sporttá vált, és a leghíresebb focisták a mai napig nemzeti hősnak számítanak (ehhez elég Pelére gondolni, akinek éppen idén februárban avatták fel az életnagyságú szobrát Rio de Janeiróban).

⁴¹ Lásd az erről szóló dokumentum filmet, amelyet a híres rendező Fernando Mereilles, az Istenek városának rendezője jegyez, „*Ginga, a brazil futball lelke*” címmel.

A ginga stílus (szambához és capoeirához hasonlóan) megtestesíti a társadalmi osztályokon, borszínen és etnikai különbségeken átívelő „valóban brazil”⁴² életérzést, életörömöt és nemzeti büszkeséget⁴³, ami gyakorlatilag „kézzelfoghatóan” jelen van a rió-i tengerpartokon éppúgy, mint a salvadori városközpontban. Ugyanakkor a ginga-t körülveszi egyfajta (már-már romantikus) misztikum, egy életérzés, attitűd, amit nem lehet megmagyarázni, ami csak a brazilok sajátja, a génjeikbe ivódott (számukra viszont magától értetődő, evidens, nem igényel különösebb magyarázatot). Ez az egyediség, különlegesség bizonyos fokig a brazil kapitalizmusváltozat sajátja is, amit mindezek alapján akár *ginga kapitalizmusnak*⁴⁴ is nevezhetünk (ami persze nem jelent többet, mint a hierarchikus, államvezérelt piacgazdaság, brazil módra).

⁴² A kifejezést a 30-as és 40-es évek államilag irányított tudatos nemzetépítése során a nacionalista kultúrpolitika képviselői használták (Szilágyi, 2004:88).

⁴³ Jelzésértékű lehet, hogy még egy Nike plakáton is szerepel a ginga szó, és az MIT által kiadott *Deadalus* folyóirat Braziliáról szóló, *A múlt terhe – a jövő ígérete* címmel megjelent különszámban is van egy cikk a különleges művészi brazil futballstílusról és annak szerepéről a brazil nemzeti identitásban (Leite Lopes, 2000).

⁴⁴ Természetesen ennyi erővel lehetne szamba, vagy capoeira is, de egyrészt a ginga mindkettőre épít, másrészt jelzésértékű, ha egy brazil gazdasági és társadalmi folyamatokról szóló Routledge könyv is egy külön fejezetet szentel a brazil focinak (Garmany-Pereira, 2019), akkor talán a választásunkat nem kell tovább magyarázni.

Hivatkozások

- Aguilera, R. V. – Haxhi, I. (2018): Corporate Governance in Emerging Markets. In: Grosse, R. – Meyer, K. (szerk.): Oxford Handbook on Management in Emerging Markets. Oxford University Press, Oxford.
- Almeida, M. H. T. – Schneider, B. R. (2012): Globalization, Democratization, and the Challenges of Industrial policy in Brazil. In: Lim, W. C. – Locke, R.: *Industrial Policy*. World Bank, Washington, DC.
- Amable, B. (2003): The Diversity of Modern Capitalism. Oxford University Press, Oxford.
- Amann, E. – Baer, W. – Trebat, T. – Villa Lora, J. (2016): Infrastructure and its role in Brazil's development process. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. 62(11): 66-73.
- Amann, E. – Baer, W. (2012): Brazil: A New Economic Miracle? *Brazilian Journal of Political Economy* 32 (3): 412–423.
- Amann, E. – Barrientos, A. (2014): Is there a Brazilian model of development? Are there lessons for countries in Africa? United Nations University World Institute for Development Economics Research Working Paper 134.
- Amann, E. – Barrientos, A. eds. (2016): Special Issue: Is there a Brazilian Development 'Model'? *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 62 (11).
- Amann, E. – Cantwell, J. szerk. (2012): Innovative firms in emerging market countries. Oxford University Press Oxford.
- Anderle Á. (2010): Latin-Amerika története. Második, javított és bővített kiadás. JATE Press, Szeged.
- Arbache, J. S. (2004): Do Structural Reforms always Succeed? Lessons from Brazil. United Nations University World Institute for Development Economics Research (UNU-WIDER), Research Paper 58, Helsinki.
- Baker, A. (2009): The Market and the Masses in Latin America: Policy Reform and Consumption in Liberalizing Economies. Cambridge University Press, Cambridge MA.
- Balestro, M. – Gaitán, F. szerk. (2019): Untangling Industrial Policy: Ideas and Coordination between State and Business. Verbena Editora, Brasília.
- Bizberg, I. (2019): Diversity of Capitalisms in Latin America. Springer International Publishing, Palgrave Macmillan, Cham.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2012): Capitalist diversity on Europe's periphery. Cornell University Press, Ithaca.
- Canuto, O. – Cavallari, M. – Reis, J. G. (2013): Brazilian Exports: Climbing Down a Competitiveness Cliff. World Bank, Policy Research Working Paper 6302. Washington DC.
- Cardoso, F. H. – Faletto, E. (1979); Dependency and development in Latin America (fordította Marjory Mattingly Urquidi) University of California Press, Berkeley.

- Casanova, L. – Kassum, J. (2014): *The Political Economy of an Emerging Global Power. In Search of the Brazil Dream*. Palgrave MacMillan, Basingstoke.
- Caseiro, L. C. Z. –Masiero, G. (2014): OFDI promotion policies in emerging economies: the Brazilian and Chinese strategies. *Critical Perspectives on International Business*, 10 (4): 237-255
- Cassiolato, J. E. – Lastres, H. M. M. (2019): *The Brazilian National System of Innovation: its evolution and dynamics at the end of the second decade of the millenium*. Redesist, Texto para discussao, TD DIT - N° 04.
- Cavalcante, L. R. (2018): *The Brazilian Development Bank*. In: Amann, E. – Azzoni, C. – Baer, W. eds.: *The Oxford Handbook of the Brazilian Economy*. Oxford University Press, New York. 177-197.
- Datz, G. (2013): *Brazil's Pension Fund Developmentalism, Competition and Change*, 17(2): 117-128.
- de la Fontaine, D. – Stehnen, T. szerk. (2016): *The Political System of Brazil*. Berlin-Heidelberg: Springer Verlag.
- de Soto, H. (1989): *The other path: the invisible revolution in the Third World*. Harper and Row, New York.
- de Soto, H. (2000): *The mystery of capital: why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*. Basic Books, New York.
- Diniz, E. – Bresser Pereira, L. C. (2016): *Industrial Entrepreneurs, Democracy, and Political Power*. In: de la Fontaine, D. – Stehnen, T. (szerk.): *The Political System of Brazil*. Springer, Berlin-Heidelberg. 183-200.
- Doctor, M. (2007): *Lula's Development Council. Neo-Corporatism and Policy Reform in Brazil*. *Latin American Perspectives*, 34(6): 131-148.
- Drahokoupil, J.–Myant, M. (2015): *Putting comparative capitalism research in its place: Varieties of capitalism in transition economies*. In: Ebenau, M. - Bruff, I. - May, C. (szerk.): *New Directions in Critical Comparative Capitalisms Research*. Palgrave Macmillan, London.
- Estrin, S. – Prevezer, M. (2011): *The role of informal institutions in corporate governance: Brazil, Russia, India and China compared*. *Asia Pacific Journal of Management*, 28(1): 41–67.
- Farkas B. (2016): *Models of capitalism in the European Union: post-crisis perspectives*. Palgrave Macmillan, New York.
- Fausto, B. (2011): *Brazília rövid története*. (Ford. Pál Zs. Sz. és Tímár I.). Equinter, Budapest.
- Freyre, G. (1933/1964): *The masters and the slaves: A study of the development of Brazilian civilization*. Fordította S. Putnam, New York: Knopf.
- Gaitán, F. – Boschi, R. (2015): *State-Business-Labour Relations and Patterns of Development in Latin America.* In: Ebenau, M. - Bruff, I. – May, eds.: *New Directions in Comparative Capitalisms Research: Critical and Global Perspectives*, Basingstoke: Palgrave Macmillan. 172–188.

- Garmany, J. – Pereira, A. W. (2019): *Understanding contemporary Brazil*. Routledge, New York.
- Gupta, N. – Weber, C. – Peña, V. – Shipp, S. S. – Healey, D. (2013): *Innovation Policies of Brazil*. Institute for Defense Analyses, IDA Paper P-5039.
- Hall, P. A. – Soskice, D. eds. (2001): *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford University Press, Oxford.
- Henley, A. – Arabsheibani, R. G. – Carneido, F. G. (2009): On Defining and Measuring the Informal Sector: Evidence from Brazil. *World Development*, 37(5): 992–1003.
- IADB (2015): *Vocational Education and Training in Brazil*. Discussion paper IDB-DP-387.
- Kádár B. (1977): *Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest*.
- Kerstenetzky, C. L. (2014): *The Brazilian Social Developmental State: A Progressive Agenda in a (Still) Conservative Political Society*. In: Williams, M. szerk.: *The End of Developmental State?* Routledge, New York. 172–96.
- Kingstone, P. – Power, T. J. (2017): *Democratic Brazil Divided*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.
- Kingstone, P. (2018): *The Political Economy of Latin America. Reflections on Neoliberalism and Development after the Commodity Boom*. Routledge, New York.
- Kollár Z. (1996): *Dél Keresztje alatt – Latin-Amerika latinamerikanizálódása. Z-füzetek, Budapest*.
- Kornai, J. (1999): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, 46(7-8): 585-599.
- Kornai, J. (2016): Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a posztoszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle*, 63(10): 1074–1119.
- Lavinás, L. (2017): *The Takeover of Social Policy by Financialization The Brazilian Paradox*. Palgrave MacMillan, Basingstoke.
- Lazzarini, S. G. (2011): *Capitalismo de Laços. Os donos do Brasil e suas conexões*. Elsevier, Rio de Janeiro.
- Leite Lopes, J. S. (2000): *Class, Ethnicity, and Color in the Making of Brazilian Football*. In: *Brazil: The Burden of the past; The Promise of the Future*. Daedalus, 129(2): 239-270.
- Mazzucato, M. (2013): *The Entrepreneurial State: Debunking Public vs. Private Sector Myths*. Anthem Press, London.
- McKinsey Global Institute (2013): *Infrastructure Productivity: How to Save \$1 Trillion a Year*. McKinsey & Company. Elérhető: <https://www.mckinsey.com/industries/capital-projects-and-infrastructure/our-insights/infrastructure-productivity> Letöltve: 2019-04-29
- Mészáros Zs. (2017): *Brazil in Africa: A History of Modern South-South Cooperation*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest.

- Musacchio, A. – Lazzarini, S. G. (2014): *Reinventing State Capitalism: Leviathan in Business, Brazil and Beyond*. Harvard University Press, Cambridge.
- Nassif, A. – Feijó, C. – Araújo, E. (2013): Structural change and economic development: is Brazil catching up or falling behind? UNCTAD Discussion Paper, No. 211.
- Nölke, A. - ten Brink, T. - May, C. – Claar, S. (2019): *State-permeated Capitalism in Large Emerging Economies*. Routledge, New York.
- Nölke, A.–Vliegenthart, A. (2009): Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, 61(4): 670–702.
- OECD (2018): Programme for International Students Assessment (PISA), Results from PISA Country Note Brazil, 2018.
https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_BRA.pdf
- Öniş, Z. – Gençer, A. S. (2018): Democratic BRICS as role models in a shifting global order: inherent dilemmas and the challenges ahead, *Third World Quarterly*, DOI: 10.1080/01436597.2018.1438185
- Perez, P. F. – Lluch, A. eds. (2016): *Evolution of family business. Continuity and Change in Latin America and Spain*. Edward Elgar, Cheltenham.
- Perry, G. E. – Maloney, W. F. - Arias, O. A. – Fajnzylber, P. -. Mason, A: D. - Saavedra-Chanduvi, J. (2007): *Informality: exit and exclusion*. The World Bank, Washington DC:
- Power, T. J. (2010): Optimism, Pessimism, and Coalitional Presidentialism: Debating the Institutional Design of Brazilian Democracy. *Bulletin of Latin American Research*, 29(1): 18–33.
- Ricz J. – Nagy S. Gy. (2016): A brazil gazdasági válság: helyzetkép, okok és kiutak. *Külügyi Szemle* 15(3): 94-120.
- Ricz, J. (2017): The Rise and Fall (?) of a New Developmental State in Brazil. *Society and Economy in Central and Eastern Europe* 39 (1): 85–108.
- Ricz, J. (2019): Strong State Influence in the Brazilian Economy: Continuity or Change? In: Szanyi, M (szerk.): *Seeking the Best Master: State Ownership in the Varieties of Capitalism*. Central European University Press, Budapest - New York. 325-361
- Saad-Filho, A. (2007): Neoliberalism, Democracy and Economic Policy in Brazil. In: Arestis, P. – Saad-Filho, A. eds. (2007): *Political Economy of Brazil: Recent Economic Performance*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 7-23.
- Schneider, B. R. (1999): The Desarrollista State in Brazil and Mexico. In Woo-Cumings, M. szerk.: *The Developmental State*. Cornell University Press, Ithaca - New York. 276-305.
- Schneider, B. R. (2009): Hierarchical Market Economies and Varieties of Capitalism in Latin America. *Journal of Latin American Studies*, 41(3): 553-575.
- Schneider, B. R. (2013): *Hierarchical Capitalism in Latin America. Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development*. Cambridge University Press, New York.

- Schneider, B. R. (2015): The Developmental State in Brazil: Comparative and Historical Perspectives. *Revista de Economia Política* 35 (1): 114–32.
- Serrano, F. – Melin, L. E. (2015): Political Aspects of Unemployment: Brazil's Neoliberal U-Turn. Elérhető: <http://www.excedente.org/wp-content/uploads/2015/12/Serrano-Melin-U-Turn.pdf>. Letöltve: 2017-10-18
- Serrano, F. – Summa, R. (2015): Aggregate Demand and the Slowdown of Brazilian Economic Growth from 2011-2014. Center for Economic and Policy Research (CEPR), August, 2015, Washington, DC.
- Sikkink, K. (1991): Ideas and institutions: developmentalism in Brazil and Argentina. Cornell University Press, Ithaca.
- Skidmore, T. E. (2010): Brazil: five centuries of change. Oxford University Press, New York.
- Soares, S. (2012): Bolsa Família, its design, its impacts and possibilities for the future. IPC-IG Working paper 89.
- Soltész B. (2016): Hátizsákkal Brazíliában. Kalandos útikalauz Riótól az Amazonasig. Európa Kiadó, Budapest.
- Szilágyi Á. J. (2004): Távolodás Európától: nemzetépítés és kultúrpolitika Brazíliában az Estado Novo idején, 1937–1945. Áger Bt., Budapest.
- Szilágyi Á. J. (2010): Kampány vagy építkezés: a brazil oktatásügy régi és új útjai. In: Ferwagner P. Á. – Kalmár Z. (szerk.): Az átmenet egyensúlya: Szilágyi István 60 éves. Áron Kiadó, Budapest. 343-353.
- Szilágyi Á. J. (2018): Milyen változások várhatóak Brazíliában Jair Bolsonaro elnökké választását követően? In: Nagy S. Gy. szerk. (2018): Milyen változások várhatóak Brazíliában Jair Bolsonaro elnökké választását követően? A Külügyi és Külgazdasági Intézet időszaki kiadványa. KKI 4:1, 2018/17. Elérhető: https://kki.hu/assets/upload/17_KKI_4_1_BRA_20181107.pdf Letöltve: 2018-11-06
- Terry, K. L. (1997): The Paradox of Plenty: Oil Booms and Petro-States. University of California Press, Berkeley.
- UNDP (2019): Human Development Report 2019. Inequalities in Human Development in the 21st Century Briefing note for countries on the 2019 Human Development Report Brazil. Elérhető: http://hdr.undp.org/sites/all/themes/hdr_theme/country-notes/BRA.pdf Letöltve: 2019-11-15.
- Wallerstein, I. (2004): A Lula korszak. (Ford. Székely E.), *Eszmélet*, 16(62): 162-166.
- WDI (2020): World Development Indicators. Available: <http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators>
- Wylde, C. 2012. *Latin America after Neoliberalism: Developmental Regimes in Post-Crisis States*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Zweig, S. (1941): Brazil, land of the future. Viking Press, New York.